

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

2007

2 ■ Juni

Side 81-160

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ph.d. Ulrik Langen, adjunkt ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsforhold, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M., tlf. 65 50 33 26, e-mail langen@hist.sdu.dk; ph.d. Jes Fabricius Møller, adjunkt ved Afdeling for Historie, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet, Njalsgade 80, 2300 København S, tlf. 35 32 82 67, e-mail: Jesfab@hum.ku.dk; og ph.d. Sniff Andersen Nexø, postdoc. ved Medicinsk Museion, Københavns Universitet, Fredericiagade 18, 1310 København K., tlf. 35 32 38 13 e-mail: s.nexoe@mm.ku.dk. Redaktionssekretær: cand.mag. Bente Vinge Pedersen, formidlingsmedarbejder ved Medicinsk Museion, Københavns Universitet, Fredericiagade 18, 1310 København K., tlf. 3532 38 21, e-mail: bvp@mm.ku.dk

Indsendelse af manuskripter

Indsendte manuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en relevant 'referee' fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af en række forskere fra landets universiteter, arkiver og museer.

Manuskripter sendes til Ulrik Langen, mens bøger til anmeldelse sendes til Jes Fabricius Møller.

Abonnement koster 225 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk; samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K., eller e-mail: bogekspeditionen@christensen.mail.dk, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Forsidebilledet: *Det populære magasin Illustreret Tidende bragte en artikel om Thompson, da hans artikel udkom på dansk. Det kan meget vel have været første gang, at bredere udsnit af befolkningen fik mulighed for at stifte bekendtskab med ligbrændings-spørgsmålet. (Billede fra Illustreret Tidende, nr. 766, 31. maj 1874)*

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Juni 2007. Hefte 2. Side 81-160

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Brændes eller begravnes?

Debatten om ligbrænding i Danmark ca. 1874-1900

Anna Sommer Møller

Fortid og Nutid, juni 2007 s. 83-102

Ligbrænding er et emne, som med jævne mellemrum dukker op i den offentlige debat. Det skete senest i efteråret 2006, hvor Det Ethiske Råd af kirkeministeren blev bedt om at forholde sig til de etiske aspekter i forbindelse med genanvendelse af varme fra krematorieovne. Hvor diskussionen i dag altså handler om, *hvordan* ligbrændingsprocessen bør finde sted, drejede debatten i 1800-tallets sidste årtier sig om, *hvorvidt* ligbrænding overhovedet skulle lovliggøres, hvilket det endte med at blive i 1892.

I artiklen kortlægges 1800-tallets debat om ligbrændingsspørgsmålet, der oprindeligt blev introduceret som et medicinsk-hygiejnisk spørgsmål og primært blev diskuteret i medicinske fagkredse. Efterhånden blev diskussionsarenaen dog også overtaget af andre grupper, og spørgsmålet blev sat ind i andre sammenhænge, ligesom nye argumenter, især af juridisk og religiøs art, blev bragt i spil. Denne udvikling førte til konflikt og uenighed parterne imellem, og ofte definerede de sagen og begrundede deres synspunkter så forskelligt, at de kunne have svært ved at blive enige om, hvad de i det hele taget var uenige om.

Historien om indførelsen af ligbrænding er interessant, netop på grund af modsætningerne og kompleksiteten i diskussionen. En række centrale punkter i datidens samfundsdebat, som eksempelvis spørgsmålet om forholdet mellem religion og moderne naturvidenskab, blev berørt i debatten. Historien om den tidlige ligbrænding i Danmark kan derfor betragtes som et prisme, hvori forskellige aspekter af tradition og modernitet blev brudt og kombineret på nye måder.

Anna Sommer Møller, f. 1978, cand.mag. i historie og religionsvidenskab. Artiklen er baseret på specialet "Ligbrænding eller begravelse? Debatten om ligbrænding i Danmark ca. 1874-1900", Københavns Universitet 2006, som kan lånes på Det Kgl. Bibliotek.

Begraves eller brændes? I dag er det en selvfølge, at vi kan vælge mellem disse to muligheder, når vi tager stilling til, hvad der skal ske med vores krop efter døden. Netop de to valgmuligheder er så fast en del af vores nuværende begravelsespraksis, at det næsten kan være svært at forestille sig, at det nogensinde har været anderledes. Størstedelen af danskerne vælger i dag brænding frem for begravelse, men for lidt over hundre-

de år siden var et sådant valg en ganske kontroversiel sag. Alene spørgsmålet om at tillade ligbrænding eller ej førte til stor uenighed og heftig offentlig diskussion.¹

Med kristendommens indførelse blev brænding gradvist erstattet med begravelse i jorden ligesom i resten af det kristne Europa, men i perioder af Danmarks oldtid har ligbrænding været en almindelig begravelsesskik. Fra midten

af 1800-tallet blev ligbrænding igen diskuteret som alternativ til begravelse i forskellige europæiske lande, og denne debat intensiveredes fra midten af 1870'erne.

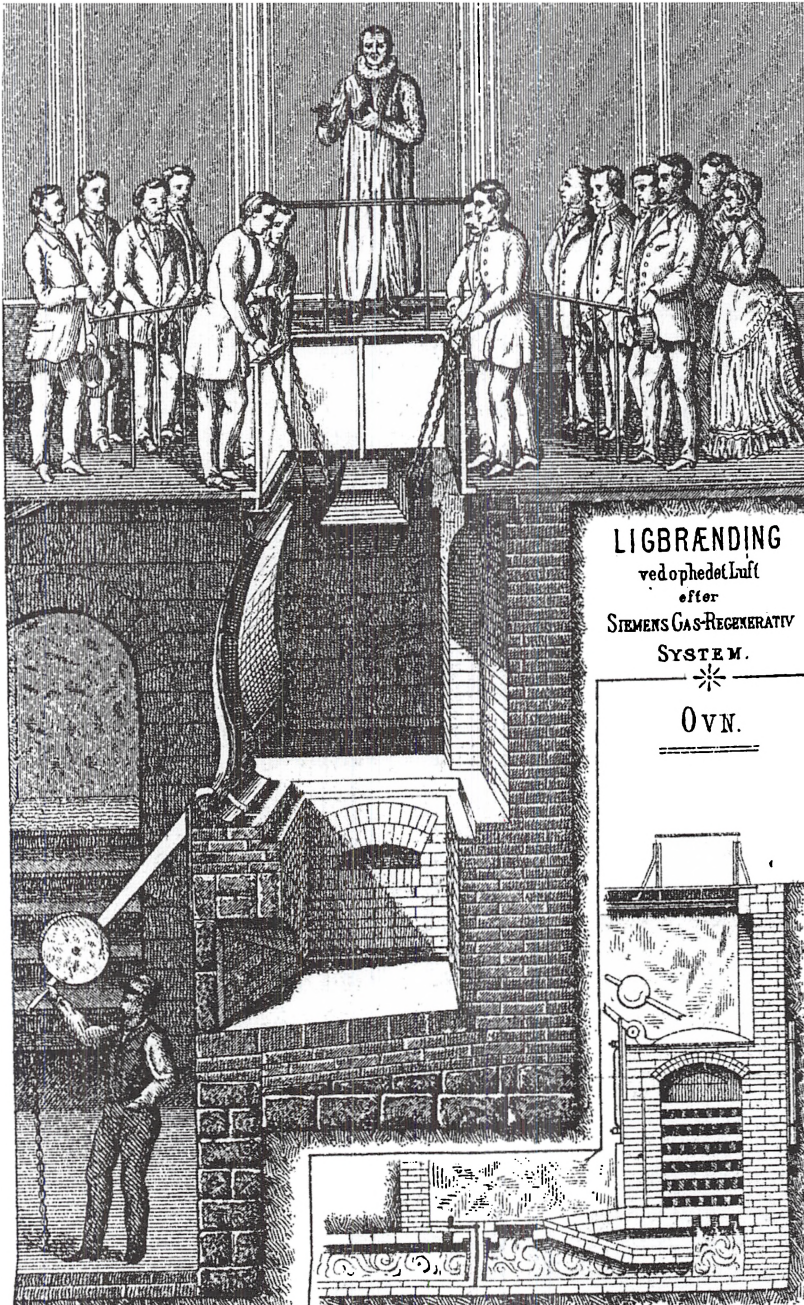
Også i Danmark begyndte fagfolk, især læger som var interesserede i den hygiejniske sag, på dette tidspunkt at interessere sig for emnet, hvilket var med til at lægge grunden for den danske ligbrændingsbevægelse.² Den første og mest betydningsfulde danske ligbrændingsforening, Forening for Ligbrænding, blev stiftet i 1881 og blev i de efterfølgende årtier ligbrændingstilhængerens organisatoriske samlingspunkt og officielle talerør. De 25 mænd, der stod som stiftere af foreningen, tilhørte alle Københavns bedre borgerskab. I gruppen fandtes både offentligt ansatte og private erhvervsdrivende, men erhvervsmæssigt var lægerne den største gruppe med otte repræsentanter. Forening for Ligbrænding fik i løbet af det første år 1760 medlemmer, hvoraf ca. 120 var læger, og medlemstallet voksede støt, men langsomt, i de kommende år. Først i 1912 nåede foreningen op på at have over 2000 medlemmer.

Forening for Ligbrændings formål var fra begyndelsen først og fremmest af oplysende art. I dens oprindelige formålsparagraffer var det ligeledes angivet, at man ønskede om fornødent at opnå lovgivningsmagtens samtykke til ligbrænding.³ Foreningen navigerede nemlig i et juridisk tomrum med sin sag, da ligbrænding ifølge den danske lovgivning ikke var decideret forbudt, men heller ikke entydigt lovlig. Det blev det først i 1892 efter mere end et årtis offentlig debat og vedholdende agitation fra foreningens side, som udover traditionelt oplysningsarbejde i form af møder, artikler og bogudgivelser til tider udmøntede sig i opfindsomme aktioner, herunder indsmugling og brænding af liget af

en svensk tugthusfange og selvmorder.⁴

Denne artikel omhandler debatten om indførelsen af ligbrænding. Jeg undersøger, hvordan ligbrændingsspørgsmålet blev defineret og legitimeret i denne debat og hvilke argumenter, der blev fremført for og imod af tilhængere og modstandere. Ligbrændingsspørgsmålet kom til at optræde som et fænomen med ganske forskellig betydning, værdiladning og konsekvens for de involverede parter begrundet i deres vidt forskellige udgangspunkter. Genstanden for min analyse er selve debatten, og dermed de forskellige forsøg på at give fænomenet ligbrænding mening og indhold, mere end de involverede personer som sådan. Ligbrændingsspørgsmålet er i forskningen ofte blevet kædet sammen med en generel diskussion om modernitetens genembrud, og jeg vil afslutningsvis perspektivere mine resultater i forhold til denne modernitetsdiskussion.

Artiklen dækker perioden fra ca. 1874, hvor de første udgivelser udkom på dansk, til slutningen af 1890'erne, hvor spørgsmålet stort set ikke længere blev nævnt i den lægevidenskabelige litteratur. Jeg fokuserer primært på perioden 1881-1892, som på mange måder kan betragtes som den centrale brydningsperiode, da debatten intensiveredes efter dannelsen af Forening for Ligbrænding i 1881 og aftog efter ligbrændingslovens vedtagelse i 1892. Det er overordnet set muligt at identificere tre centrale positioner i ligbrændingsdebatten i denne periode. De er kendetegnet af hver deres opfattelse af, hvad ligbrændingsspørgsmålet essentielt set handlede om, og jeg benævner dem henholdsvis den medicinsk-hygiejniske, den etisk-religiøse og den etisk-juridiske position.

Brugen af illustrationer i den danske ligbrændingslitteratur er ganske sparsom. Der findes ingen billeder i den medicinske litteratur, mens enkelte er at finde i de mere populære fremstillinger. Her forestillede en kunstner sig, hvordan en jordfæstelse i forbindelse med en ligbrænding kunne finde sted, når kisten sænkes ned til ovnen, der er gemt godt af vejen. I 1870'erne cirkulerede flere næsten identiske billeder med samme motiv i europæiske udgivelser.

(Billede fra Wegmann-Ercolani: *Ligbrænding eller Jordfæstelse? En afhandling tilegnet den sunde Fornuft*, København 1874)

Ligbrænding som naturvidenskab – et spørgsmål om hygiejne

Ligbrændingssagen blev i Danmark i første omgang rejst i lægelige kredse, og det var primært i dette miljø, ligbrændingssagen blev diskuteret i sidste halvdel af 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne. Debatten fandt i begyndelsen især sted i lægefaglige tidsskrifter og i selvstændigt udgivne pjecer, mens meningsudvekslingerne senere også fandt sted i læserbreve og artikler i aviser og mere populære tidsskrifter.

Ligbrændingsspørgsmålet opstod ikke i et tematisk tomrum, men som en direkte følge af periodens diskussioner om den offentlige hygiejne og sundhed og særligt om kirkegårdenes skadelighed. I mange europæiske lande, og også i Danmark, havde man siden slutningen af 1700-tallet lukket byernes middelalderkirkegårde, og nye store kirkegårde var efterfølgende blevet opført i passende afstand til de hastigt voksende metropoler. Engagerede borgere og embedsmænd frygtede nemlig, at de gamle overfyldte kirkegårde ville forurene omgivelserne gennem luften eller vandet med sygdom og dødsfald til følge.⁵ I København blev spørgsmålet i den brede offentligheds øjne særligt presserende efter den store koleraepidemi i sommeren 1853, som antages at have gjort det af med omkring 5000 mennesker, svarende til 4-5 pct. af byens befolkning. For byplanlæggere og hygiejniskere havde kirkegårdene og andre urbane forureningskilder imidlertid længe været i søgelyset.⁶ I to tilfælde, i 1874 og 1879, blev ligbrænding diskuteret i Københavns Borgerrepræsentation i forbindelse med kirkegårdenes dårlige standard. Anden gang var anledningen en alvorlig (men uidentificeret) epidemi i Rusland, som man frygtede skulle brede sig til Danmark. Medlemmerne af Borgerrepræsentationen diskuterede derfor

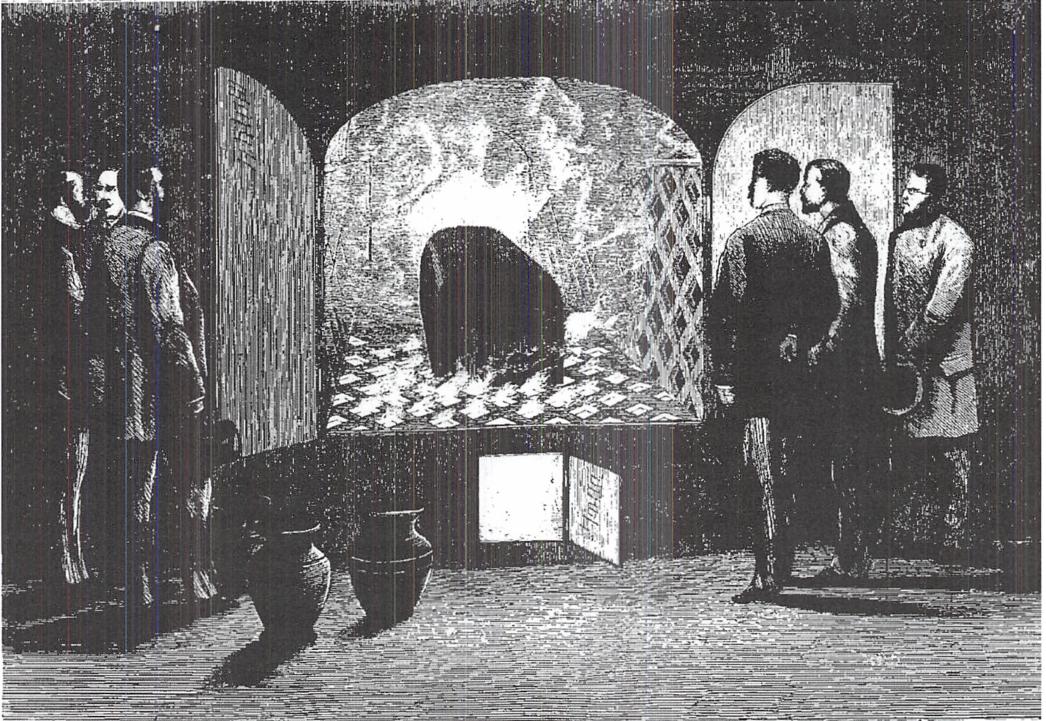
muligheden for at anvende ligbrænding i tilfælde af epidemier uden dog at komme frem til nogen afgørelse, da den russiske epidemi gik i sig selv igen.⁷

Den lægevidenskabelige ligbrændingsdebat

De første seriøse diskussioner om ligbrænding fandt i international sammenhæng sted nogle år inden, det var tilfældet i Danmark, da sagen blev rejst på de internationale lægekongresser i Firenze og Rom i 1869 og 1871. Ved kongressen i Firenze vedtog deltagerne enstemmigt at anbefale indførelsen af ligbrænding med henvisning til "*de hygiejniske Loves Interesse*", hvilket blev gentaget og understreget ved kongressen i Rom to år senere.⁸

Omtrent samtidig, i begyndelsen af 1870'erne, begyndte den første sporadiske omtale af ligbrændingssagen at dukke op i de danske lægefaglige tidsskrifter i form af korte notitser om sagens stilling i udlandet. Både herhjemme og i udlandet fik emnet dog for alvor opmærksomhed med udgivelsen i 1874 af englænderen Sir Henry Thompsons artikel *Ligbrænding – eller det afsjælede Legemes Behandling efter Døden*, som samme år udkom på dansk i en selvstændig pjece. Thompson udtalte sig med en vis autoritet, da han var et kendt ansigt i den britiske lægeverden og fremtrædende i den hygiejniske debat. Han var dronning Victorias livlæge og var i 1874 med til at stifte den engelske ligbrændingsforening.

Tonen i Thompsons artikel var konstant og ganske usentimental. Selvom han bestemt ønskede at tage hensyn til folks følelser, var hygiejniske og økonomiske argumenter vigtigere for ham end hensynet til tradition og pietet overfor de afdøde: "*Jeg gaaer ud fra, at In-*

Det populære magasin Illustreret Tidende bragte en artikel om Thompson, da hans artikel udkom på dansk. Det kan meget vel have været første gang, at et bredere udsnit af befolkningen fik mulighed for at stifte bekendtskab med ligbrændingsspørgsmålet. (Billede fra Illustreret Tidende, nr. 766, 31. maj 1874)

gen kan antage, at den Afdøde har nogen som helst Interesse i Sagen. [...] Hvad der helst skal gøres med de Døde, er af overveiende Vigtighed og Interesse for de Levende”.⁹ Det hensyn, man burde tage til de levende, angik først og fremmest deres sundhed. Thompson anså det for et faktum, at begravede lig forurenede både jorden, luften og vandet, og hygiejnen var derfor hans primære grund til at anbefale ligbrænding. Økonomi var også et ganske vægtigt argument, og Thompson foretog detaljerede beregninger af vægten og næringsværdien af den aske og benjord, som ville være til rådighed, hvis alle briter lod sig brænde i stedet for begrave: ”Pengeværdien af

disse koncentrerede animalske Stoffer er meget betydelig, thi denne Benjord har samme Værdi som en seks til syv Gange større Vægt af de tørrede, men ubrændte Ben, som almindelig gaae i Handelen”.¹⁰ Ved at udnytte denne ressource kunne landet som helhed ifølge Thompsons beregninger spare den anseelige sum af $\frac{3}{4}$ mio. pund sterling årligt på importen af benmel fra udlandet.

Artiklen, såvel som Thompson selv, blev genstand for megen kritik og debat i Storbritannien,¹¹ men synes ikke at have vakt samme furore i Danmark. I forbindelse med udgivelsen blev den kort omtalt i *Berlingske Tidende* og *Ugeskrift for Læger*.¹² Thompson nævnes også af

senere danske debattører, men blev ikke i samme omfang som i Storbritannien brugt som hverken skræmmebillede eller foregangsmand i debatten. Muligvis er hans artikel simpelthen blevet opfattet som *for* polemisk og provokerende til at blive taget rigtigt alvorligt. Økonomiske faktorer spillede aldrig på samme måde som for Thompson en særligt vigtig rolle i de danske ligbrændingstilhængerens argumentation. Her var det i langt højere grad de hygiejniske hensyn, som var i centrum.

Ferdinand E. Levison og Forening for Ligbrænding

En af dem, for hvem diskussionen om kirkegårdenes skadelighed blev en indgangsvinkel til ligbrændingsspørgsmålet, var lægen Ferdinand Emanuel Levison (1841-1907). Han var en helt central skikkelse i den danske ligbrændingsdebat i 1800-tallets sidste årtier og var i 1881 medstifter af Forening for Ligbrænding. Levison fungerede i en periode på mere end 25 år som foreningens formand, og ligbrændingssagen var hans store hjertebarn. Han engagerede sig utrætteligt i den ene meningsudveksling efter den anden, og det skete i så høj grad, at hans meninger og holdninger efterhånden blev synonyme med foreningens.

Levisons tog medicinsk embedseksamen i 1868. Hans oprindelige faglige interessefelt var gynækologi og obstetrik, og han var derfor assistent på Den Kgl. Fødselsstiftelse i København i begyndelsen af 1870'erne. Senere specialiserede han sig i intern medicin på Kgl. Frederiks Hospital, hvor han var i selskab med nogle af landets førende læger. I løbet af 1870'erne blev han i stigende grad interesseret i den nye bakteriologiske videnskab, som også var hans grundlag for at

*Ungdomsbillede af Ferdinand Emanuel Levison (1841-1907).
(Foto: Medicinsk Museion, Københavns Universitet)*

udtale sig om ligbrændingsspørgsmålet.

Den første publikation om ligbrændingsspørgsmålet fra Levisons hånd udkom i 1881 kort inden stiftelsen af ligbrændingsforeningen. Der er tale om manuskriptet til et foredrag, som han havde holdt i Selskabet for Sundhedsplejen i Danmark tidligere samme år. Selskabet var grundlagt af den kendte hygiejniker Emil Hornemann, som i årtier havde været engageret i sager vedrørende den offentlige hygiejne, og det havde til formål at fremme den offentlige sundhedspleje. Selskabet arbejdede bl.a. på at få moderniseret det københavnske kloaksystem ud fra hygiejniske hensyn, og det var et tværfagligt forum for naturvidenskabsmænd, læger og ingeniører.¹³ Levison talte derfor til en

gruppe af veluddannede ligemænd, der ligesom ham var opsatte på at forbedre tingenes tilstand.

I sit foredrag argumenterede Levison helt overvejende ud fra hygiejniske hensyn. Han fokuserede på farerne ved de overfyldte københavnske kirkegårde, som han frygtede ville forurene nærliggende drikkevandsbrønde med affaldsstoffer fra dekompositionsprocesserne og luften med usunde uddunstninger. Levison beskrev i detaljer for sine tilhørere, hvad der egentlig sker med lig, når de begraves i jorden, og han skelkede mellem to former for dekomposition. Alt afhængig af jordbundens sammensætning og fugtighed vil resultatet enten blive formulding, som er en hurtig og fuldstændig opløsning, eller en langsom og ufuldstændig forrådnelse. Ved særligt ugunstige forhold kunne der foregå såkaldt adipocieredannelse, dvs. en proces, hvor muskler og bindevæv omdannes til en fedt- eller sæbeagtig masse, der kan bevares mange år efter begravelsen med en fæl, rådden lugt til følge. Ifølge Levison var denne proces ikke ualmindelig på de københavnske kirkegårde, som var særligt præget af fugt. Ikke engang den ideelle formulding var imidlertid uden vanskeligheder, da den også kunne forurene omgivelserne. Levison erkendte, at forskningen i danske forhold endnu var en smule mangelfuld, men han konkluderede til slut, at der alligevel ikke var nogen tvivl om, hvor farlige de københavnske kirkegårde var for omgivelsernes sundhedstilstand. Heldigvis fandtes der efter hans mening en løsning på problemet, nemlig at indføre ligbrænding. Det var den eneste metode til at opnå en fuldstændig og ufarlig dekomposition.¹⁴

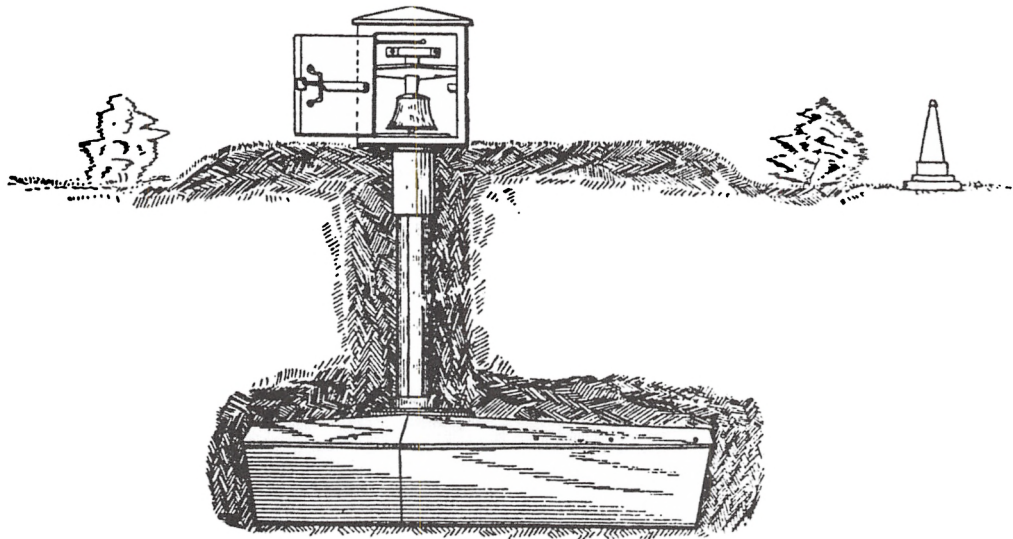
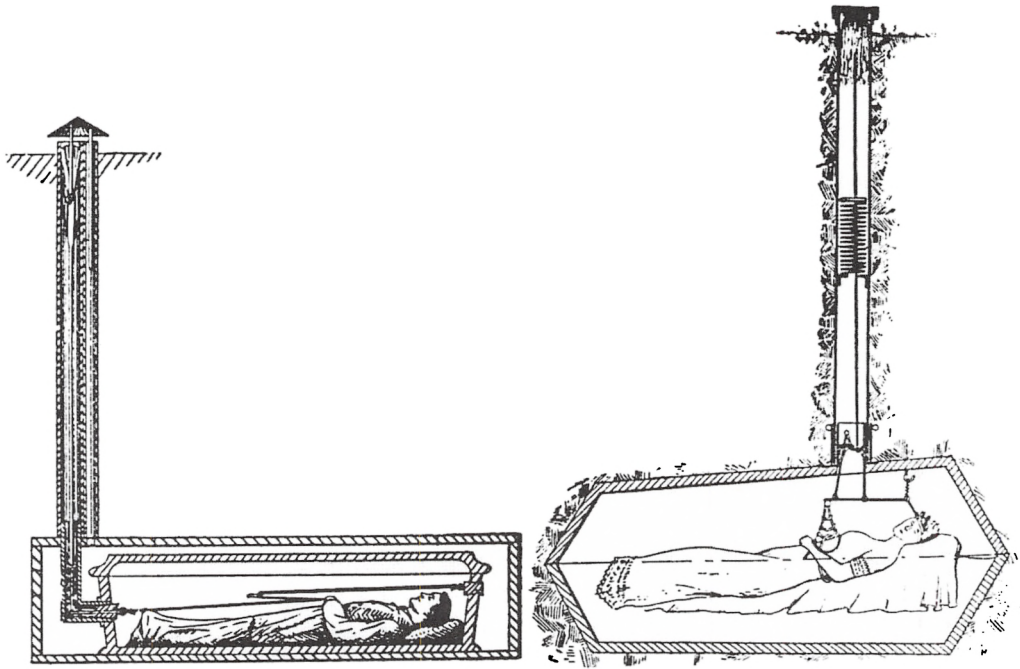
Efter dannelsen af Forening for Ligbrænding fortsatte Levison med stor flid sit arbejde med at undersøge de danske kirkegårdes beskaffenhed og bevise de-

res skadelighed, hvilket tydeligt understreger, hvor vigtigt dette emne var for ham. Han gennemførte i årene efter en storstilet undersøgelse af kirkegårde i hele landet, som bl.a. byggede på over 1600 spørgeskemaer udsendt til alle landets sogne. Levison fremlagde i 1884 sine resultater på det internationale lægemøde i København, og konklusionen var fuldstændig på linie med hans tidligere holdning: "... *det må i det Hele taget betragtes som det utvivlsomme Resultat af denne Undersøgelse, at vores Kirkegårde [...] ere anlagte og drevne med saare lidet Hensyn til de hygiejniske Fordringer [...] at et stort Antal ere af en saadan Natur, at de kunne medføre alvorlige Farer for Befolkningen*".¹⁵

Med sin fokus på kirkegårdenes skadelighed og forureningsfaren herved var Levison med til at definere ligbrænding som et spørgsmål om hygiejne, og hans taktik blev efterhånden også ligbrændingsforeningens. Selvom foreningen med Levison i spidsen godt kunne inddrage etiske, økonomiske og æstetiske elementer i deres argumentation, når det var nødvendigt, vedblev den ved alle lejligheder med at pege på de hygiejniske hensyn som ligbrændingssagens kerne og fremmeste begrundelse, både før og efter ligbrændingslovens vedtagelse i 1892.

Kritik af hygiejnen som begrundelse

Foreningen formåede på trods af denne ihærdige strategi som nævnt ikke at fastholde den medicinsk-hygiejniske diskurs som den eneste i spil. Den blev ikke engang alment accepteret som den vigtigste, og det skyldtes i høj grad kritik fra flere af Levisons lægekollegaer. De nægtede at tage hans resultater for gode varer og som konsekvens heraf støtte

*Et af de mere kuriøse elementer i debatten var frygten for at blive levende begravet. Nogle mente, at for skindøde ville det være bedst at blive brændt hastigt i en krematorieovn frem for at dø ved langsom kvælning i en grav, mens entreprenante opfindere tog patent på varslingsudstyr til brug i tilfælde af skindød begravelse.
(Billede fra Howard Dittrick: *Devices to Prevent Premature Burial*, *Journal of the History of Medicine*, vol. 3, 1948, s. 161-171.)*

ligbrændingssagen med begrundelse i hygiejniske hensyn.

En af Levisons ivrigste og mest ihærdige kritikere var kollegaen dr. med. Vilhelm Budde (1844-1893). Han kritiserede gentagende gange Levisons synspunkter og satte til dennes store fortrydelse også spørgsmålstegn ved gyldigheden af hans videnskabelige undersøgelser. I en fortsat artikel, der blev bragt i *Ugeskrift for Læger* i foråret 1885, rettede Budde eksempelvis et voldsomt angreb mod Levisons kirkegårdsundersøgelser.¹⁶ Han talte med en vis autoritet i sagen, da han havde selv publiceret en mængde artikler om hygiejniske emner og desuden havde været ugeskriftets redaktør siden 1874.

Budde var som udgangspunkt enig med Levison i, at kirkegårdsspørgsmålet principielt var vigtigt, men han afviste Levisons konklusioner og konsekvensen heraf. Budde gennemgik i artiklerne systematisk Levisons undersøgelse og pegede på en række svage punkter i hans videnskabelige analyser. Dette gjorde, at han samlet set måtte afvise hans resultater: *"Spørges der nu, hvorvidt Antagelsen af en saadan jævnligt forekommende Forurening af Brøndene i Landsbyerne ved Emanationer fra Kirkegaardene er bevist [...] ved de af Dr. Levison fremskaffede [...] Oplysninger, maa Svaret efter vor Mening blive et ubetinget Nej! [...] Det maa da strax bemærkes, at Ligbrænding aldeles ikke kan siges at være paabudt af hygiejniske Hensyn"*.¹⁷

Det er interessant, at Budde som sådan ikke var modstander af ligbrænding, men blot ikke kunne godtage Levisons argumenter herfor. Han forstod på sin vis godt, at nogle kunne finde ligbrænding tiltrækkende af personlige årsager, hvilket han bestemt havde respekt for.

Andre debattører, som var kritiske overfor ligbrændingssagen, stillede ikke kun spørgsmålet ved selve det viden-

skabelige grundlag for i det hele taget at foretage brændinger. De var også bekymrede for, om det overhovedet kunne gennemføres ordentligt og forsvarligt og fik i mange tilfælde afløb for deres bekymring ved at gengive negative historier om mislykkede ligbrændinger i deres publikationer som advarsel om ikke ukritisk at tilslutte sig de nye idéer. Det gjaldt ikke kun de inkarnerede modstandere, som kunne have en interesse i at føre skrækkampagner mod ligbrændingssagen, men også skeptikere, som blot var reelt bekymrede for projektets gennemførelse. Det er muligt at identificere flere sådanne historier, som i forskellige versioner florerede hos kritikerne og nærmest har karakter af vandrehistorer. De mest udbredte gik på, at der strømmede røg og hæsleg lugt ud fra ligbrændingsovne, både under og efter selve brændingsprocessen, og at denne proces desuden ofte ikke var fuldstændig. Ifølge rygterne lå der ofte forkuldede kropsdele tilbage, som man efterfølgende måtte skaffe sig af med på anden vis.¹⁸

Ligbrændingstilhængerne, med Levison i spidsen, gjorde naturligvis hvad de kunne for at komme disse myter og rygter til livs i forsøget på at fastholde fokus på det, som de mente var det vigtigste, nemlig de hygiejniske spørgsmål.¹⁹

Renhed som hygiejne

Ligbrændingsbevægelsens idealer, mål og værdier kan sammenfattes i det helt centrale begreb 'renhed', der kan give mening både på et konkret og et mere symbolsk plan. Både i USA og i Sverige inkorporerede ligbrændingsbevægelserne i 1800-tallets sidste årtier en væsentlig æstetisk dimension i deres renhedsbegreb, som også fik etiske og socialpsykologiske implikationer.²⁰ Den æstetiske

dimension var ikke i nær samme grad til stede i den danske ligbrændingsbevægelses opfattelse og brug af begrebet renhed. Det blev primært defineret som hygiejne, dvs. fraværet af skadelige mikroorganismer. Denne sammenkobling er imidlertid ikke er helt så selvfølgelig, som den umiddelbart synes.

Diskussionerne om indførelsen af ligbrænding fandt sted i en periode, som var præget af konkurrerende sygdomsforståelser og opfattelser af hygiejne og renhed, både i offentligheden og i det lægevidenskabelige miljø. På trods af nuanceforskelle er det muligt at identificere to primære teorikomplekser. Det drejer sig på den ene side om den contagøse smittelære. Den stod for den opfattelse, at epidemier skyldtes et smitstof, et contagium, der på en eller anden måde overførtes fra menneske til menneske ved direkte kontakt. På den anden side stod tilhængerne af miasme-læren, der i stedet mente, at smitte spredtes gennem luften. Teorien om miasmer, et uforklarligt atmosfærisk giftstof, var en overlevering fra antikkens sygdomsforståelse, og 1800-tallets videreudviklinger heraf lagde stor vægt på omgivelsernes sygdomsfremkaldende potentiale. Man mente, at miasmer kunne opstå ved en uheldig kombination af faktorer som klima, geografi og temperatur. Særligt sygdomsfremkaldende var de gasser, der blev frigivet, når organisk materiale blev nedbrudt og rådnet, som det eksempelvis skete på overfyldte kirkegårde. De miasmatiske hygiejnere fokuserede derfor ofte på ilde lugt som middel til at spore de steder, hvor sygdommene var opstået.

Det miasmatiske teorikompleks stod særligt stærkt i perioden 1820-1860, men blev i stigende grad udfordret og efterhånden afløst af bakteriologien. Fra et nutidigt synspunkt kan det være svært at forestille sig, hvordan to så for-

skellige ætiologier kan have eksisteret sideløbende, men fakta er, at den gamle forklaringsmodel ikke blev forkastet fra den ene dag til den anden. Helt afgørende for bakteriologiens gennembrud var Pasteurs og Kochs påvisning af, at specifikke mikroorganismer er årsag til de enkelte epidemiske sygdomme. Denne teori fremstod som mere og mere plausibel med isoleringen og identifikationen af et stigende antal sygdomsfremkaldende bakterier i slutningen af 1870'erne.²¹ Ud over nye konkrete forbedrede medicinske terapier betød disse opdagelser, at hele det hygiejniske projekt blev forandret og reduceret til at bekæmpe bakterierne.

At den danske ligbrændingsdebat fandt sted midt i overgangen mellem to vidensregimer, afspejlede i sprogbrugen i de artikler, som blev bragt om emnet. Den videnskabelige pluralisme kan spores både i de lægevidenskabelige og de mere populære tidsskrifter. Nogle af udgivelserne fra 1870'erne vidner om en miasmatiske sygdomsopfattelse. Der tales f.eks. om "*usund, sygdomssvanger Kirkegaardsluft*", "*dødbringende Dunster*" og at "*Selve Emanationen fra Kirkegaardene kan øve en fordærvelig Indflydelse paa Sundhedstilstanden i den omgivende Egn*".²²

1880'ernes vigtigste udgivelser om ligbrændingsspørgsmålet vidner generelt om en anden teoretisk tilgang til emnet, og helt centralt står i denne forbindelse naturligvis Levisons udgivelser. Han var bakteriolog og dermed eksponent for en anden videnskabelig tradition end nogle af sine ældre kollegaer, hvilket tydeligt giver sig udslag i hans valg af udtryk og termer. Levison kunne godt nok også bruge ord som 'uddunstning', men udelukkende som et sprogligt billede. Ellers vekslede han mellem at bruge betegnelserne 'mikroskopiske organismer' og 'bakterier', og netop spredningen af

de sygdomsfremkaldende bakterier fra gravene anså han som det helt store problem i forbindelse med den almindelige jordbegravelse.

Levisons kollega og kritiker Budde delte det samme verdensbillede og placerede sig i den samme videnskabelige tradition. Han benyttede i sine artikler en videnskabelig terminologi, der vidner om, at han var mindst lige så godt skolet i bakteriologien som Levison. Han udviste et grundigt kendskab til de biologiske processer, som finder sted i jorden i forbindelse med nedbrydning af organisk materiale, og skelnede eksempelvis mellem resultaterne af bakteriers og skimmelsvampes virksomhed.²³ Når Budde kritiserede Levison, skete det således ikke med baggrund i påstande om en for spinkel teoretisk fundering. Han kritiserede ham derimod for hans metode, som han mente var mangelfuld og vildledende.

Striden mellem de to fortsatte i årene efter, hver gang der var en lejlighed til at tage sagen op offentligt, og de vedblev med at være uenige.²⁴ Den danske lægestand som helhed var tilsvarende splittet i spørgsmålet. Det nærmeste, den nogensinde kom på en autoritativ udtalelse i forbindelse med sagen, er en erklæring fra Den almindelige danske Lægeforenings landsmøde i 1881. Her endes medlemmerne om en udtalelse om ønskelige forbedringer af landets kirkegårde. Den nævnte dog ikke ligbrænding direkte på trods af, at det havde været en del af Levisons oprindelige forslag til en udtalelse.²⁵

Dermed kom antagelsen om, at indførelsen af ligbrænding var så betydningsfuld for at fremme den offentlige hygiejne, ikke til at stå som en uanfægtet sandhed i offentlighedens øjne. Det gav plads for nye argumenter for både modstandere og tilhængere af ligbrænding, og modstanderne var ikke sene til

at pege på uenigheden lægerne imellem. For hvad skulle man egentlig mene, når "eksperterne" ikke engang kunne blive enige?

Ligbrænding som religion – traditionen eller rent anarki?

I Danmark har der aldrig eksisteret en officiel forening imod ligbrænding, og kritikerne har aldrig haft et fælles samlingspunkt på samme måde som tilhængerne havde det i Forening for Ligbrænding. Alligevel kastede de sig gerne ud i debatten, ofte med samme iver og ihærdighed som Levison. Mange af disse modstandere, men bestemt ikke alle, var teologer, hvilket debatten tydeligt bar præg af.

En række af samtidens mest fremtrædende og indflydelsesrige danske teologer engagerede sig i ligbrændings-spørgsmålet, ligesom de gjorde med andre vigtige spørgsmål, som de anså for at have bred samfundsmæssig relevans. Det skete enten af egen drift, eller fordi de direkte blev adspurgt om deres mening. Debatten mellem tilhængere og modstandere var dog ikke altid lige konstruktiv. Præsten Harald Stein, som selv deltog i debatten, beskrev diskussionen som en næsten umulig kamp: *"Ildvennerne paastaa, at det er umuligt i denne Sag at forhandle med Theologerne, fordi de kun besvare Grunde med Følerier, hvorfor al Polemik med dem faar Præget af en Kamp mellem Elefanter og Hvalfiske, som ikke let kunne faa Tag paa hverandre"*.²⁶

Teologerne ønskede i første omgang at være med til at definere, indenfor hvilke rammer diskussionen i det hele taget skulle finde sted, dvs. om ligbrændings-spørgsmålet i sin essens skulle vurderes i en naturvidenskabelig eller en etisk-religiøs kontekst. Dernæst handlede det

om af få afklaret, hvorvidt ligbrænding overhovedet var forenelig med en kristen livsholdning eller ej, og for nogle var der et helt fundamentalt skel mellem tilhængere og modstandere netop på dette punkt. En debattør beskrev karikeret tilhængere og modstandere som henholdsvis "de for Frihed – for fri Religiositet og fri Kærlighed – sværmen-de Individder" og en flok af reaktionære konservative, "der i den ophedede Brændingsovn vil se et Gemmested for Revolutionsbaalenes røde Flamme".²⁷

De danske teologer var imidlertid heller ikke enige, og den danske folkekirke stod ikke sammen om en fælles holdning til ligbrænding som fænomen og praksis. Ligesom de forskellige protestantiske retninger og statskirker i udlandet var den splittet i sagen. Det hele blev yderligere kompliceret af, at ingen skriftsteder i Ny Testamente direkte påbyder begravelse eller forbyder ligbrænding. Spørgsmålet måtte derfor afgøres af den enkeltes præferencer, politiske standpunkt og syn på traditionen, og holdningsmæssigt befandt teologerne sig på en skala fra fordømmelse til forståelse og accept.

I forbindelse med opførelsen af Forening for Ligbrændings første krematorium på Frederiksberg i 1885-1886 førte Levison igennem en periode på tre måneder en intens debat i *Berlingske Tidende* med pastor Nikolaj Dalhoff (1843-1927). Han var på det tidspunkt præst ved Diakonissestiftelsen i København, hvis bygninger lå på Nylandsvej. Det var ganske nær det sted, hvor foreningen ønskede at opføre sit krematorium, og Dalhoff så bestemt ikke frem til at komme i dets "uhyggelige Naboskab". Debatten mellem de to kom især til at handle om det første overordnede spørgsmål, nemlig sagens rette kontekst. Dalhoff var ikke i tvivl på dette punkt, og hans primære anke mod foreningen gjaldt deres modstand mod at diskutere ligbrændings-

spørgsmålet i en religiøs sammenhæng: "Til alle Tider og i alle Lande har Maaden at behandle de afsjælede Legemer hængt nøje sammen med Folkenes religiøse Forestillinger [...] Begravelsen er en christen Skik [...] at ville indføre en anden Maade at behandle de Døde paa, faaer derfor utvivlsomt først og fremmest religiøs Betydning".²⁸ Da han grundlæggende fandt det meningsløst at skille ligbrændingsspørgsmålet fra dens religiøse kontekst, anerkendte han heller ikke ligbrændingstilhængerens argumenter, hverken de æstetiske eller de hygiejniske. Han mente desuden, at tilhængerens virkelige drivkraft ikke var en sund bekymring for det fælles bedste. Det var snarere en skjult "Nihilisme": "det seer ud, som om man gaaer ud paa at afskaffe Christendommen, naar man arbejder paa at indføre Ligbrænding i stedet for Begravelse som almindelig Skik i vort Land".²⁹

Dalhoff var langt fra den eneste teolog, som mente, at ligbrænding i virkeligheden var et udtryk for ateisme og bekæmpelse af kristendommens stilling i samfundet. Allerede i 1878 havde Sjællands biskop, den konservative Hans Martensen (1808-84), kritiseret ligbrændingstanken og peget på den som en farlig tendens. Ifølge Martensen stod ligbrænding i direkte modsætning til Guds orden, fordi den "i sammentrængt Korthed" ville fremskynde den naturlige opløsning af kroppen. Han var derfor heller ikke i tvivl om, at ligbrænding i sin essens var kristendommen fremmed, og at det hele var en skjult agitation for ateisme: "Naar der i vore Dage lade sig Stemmer høre, der kræve at vi skulle ombytte Begravelsen med Liigbrændingen, da kunne vi heri kun see en Ytring af Hedsenskab".³⁰ For Dalhoff såvel som for Martensen var det et teologisk spørgsmål og intet andet.

Andre indtog en mere konsensuspræ-

get holdning og manede i det hele taget til besindighed. En anden af periodens markante danske teologer, D. G. Monrad (1811-1878), tog samme år til genmæle mod Martensen i sine *Politiske Breve*. Han mente i modsætning til Martensen, at hvis sagkyndige eksperter skulle finde klare fordele ved ligbrændingen, og myndighederne efterfølgende skulle lovgive positivt herom, ville der ikke være noget at diskutere. Det ville da være kirkens rolle at indordne sig, da den jo var underlagt staten. Monrad advarede også mod den splittelse og menneskelige ulykke, det ville medføre, hvis man angreb ligbrændingstilhængerne på det personlige plan og *"slynger dem ud fra Kristenheden i Hedenskabets yderste Mørke"*. Han mente, at ligbrænding sagtens kunne integreres i den religiøse praksis, da ilden jo allerede var et centralt kristent symbol, som bl.a. blev forbundet med Helligånden.³¹

Den besindighed, som Monrad havde talt så varmt for, blev bestemt ikke fulgt af alle parter. I 1882 henvendte Forening for Ligbrænding sig for første gang til Justitsministeriet med et ønske om at få lovgivningsgrundlaget på plads for en lovliggørelse af ligbrænding, og i forbindelse med sagsbehandlingen blev Kultusministeriet også udspurgt om sit standpunkt. Ministeriet foretog derfor en rundspørge til landets syv biskopper samt provsterne på Lolland-Falster for at få deres mening om sagen, og deres svar viser en tydelig splittelse. Ca. halvdelen af de adspurgte svarede, at de til enhver tid klart ville modsætte sig ligbrænding. En af dem begrundede det med, at drab på handicappede, ældre og uønskede nyfødte ikke utænkeligt ville blive det næste krav fra *"Reformtilhængerne"*, hvis først ligbrænding blev tilladt. Andre mente på linie med Martensen, at en eventuel indførelse af ligbrænding ville være et afgørende skridt hen mod

hedenskab og afskaffelse af statens kristelige karakter. Andre igen erklærede, at selvom de ikke selv ville bryde sig om at afskaffe de gamle skikke, fandt de ikke noget i den kristne dogmatik eller praksis, som rimeligvis kunne tale imod.³²

Konsensusøgende tilhængere

Selvom konteksten for diskussionen om indførelse af ligbrænding nok var specifik dansk, var temaerne i debatten det ikke nødvendigvis. I den del af argumentationen imod ligbrænding, som var teologisk betinget, var f.eks. beskyldningerne om at ville promovere ateisme en fast bestanddel, både i Danmark og i udlandet. I USA, hvor udviklingen på mange punkter kronologisk var parallel med den danske, blev ligbrændingsbevægelsen af modstanderne nærmest rutinemæssigt associeret med hedenskab og alternativ religiøsitet. Det var i mange tilfælde rent faktisk også korrekt, da bevægelsen var præget af politisk frisind og en høj grad af religiøs pluralisme. Flere af bevægelsens støtter bekendte sig eksempelvis til uortodokse kristne retninger, teosofi, spiritisme eller østlig religion.³³

Den danske ligbrændingsbevægelse var ikke på samme måde præget af alternative religiøse strømninger, selvom tilhængerne som bekendt blev beskyldt for både hedenskab, fritænkeri og ateisme. De danske ligbrændingstilhængere brugte aldrig religiøs mission af nogen art til at udbrede deres budskab, og deres private religiøse tilhørsforhold var heller ikke i spil som argument. Når de tvunget af omstændighederne overhovedet indlod sig på diskussioner om religiøs dogmatik, fremhævede de altid, at ligbrænding var fuldt ud forenelig med kristendommens trosgrundlag og Folkekirkens religiøse praksis. Levison afviste

eksempelvis rutinemæssigt på ligbrændingsforeningens vegne at blive associeret med hedenskab og fritænkeri: *"Foreningen har ved alle Lejligheder bestemt hævdet sit rent humane Formaal og maa ogsaa nu protestere mod at indrulleres under en bestemt religiøs eller antireligiøs Fane"*.³⁴ Selvom Levison på det bestemteste understregede, at foreningen ikke havde nogen officiel holdning til tilhængerens religiøsitet eller mangel på samme, forholdt foreningen sig alligevel aktivt til bisættelsesritualernes udformning. Efter ligbrændingslovens vedtagelse kæmpede foreningen ihærdigt for, at folkekirkeansatte præster skulle have mulighed for at kunne medvirke ved bisættelser. Mange af foreningens medlemmer ønskede nemlig denne religiøse dimension i bisættelsesritualet.³⁵ Det er derfor ikke korrekt at kalde den danske ligbrændingsbevægelse religionskritisk og antireligiøs af princip – den ønskede netop at give alle rum til frit at vælge.

En vigtig grund til, at de danske præster aldrig kom til at danne fælles front mod ligbrændingstilhængerne, var deres indbyrdes uenighed. De modstandere, der begrundede deres synspunkter teologisk, formåede derfor ligesom de hygiejnisk orienterede tilhængere heller ikke at monopolisere debatten og selvstændigt at definere rammerne for den. Dette åbnede for endnu et argumentationsfelt, nemlig det juridisk-etiske, som i sidste ende kom til at få stor indflydelse på ligbrændingsspørgsmålets afgørelse.

Ligbrænding som jura – frihed og selvbestemmelsesret

Forening for Ligbrænding befandt sig som tidligere nævnt med sit krav om lovliggørelse af ligbrænding i et juridisk limbo, og spørgsmålet er i to omgange blevet behandlet ved de danske dom-

stole. Første gang var ved Hof- og Stadsretten i januar 1888, hvor retten valgte at stadfæste Justitsministeriets forbud mod ligbrænding. Det var blevet udstedt efter den første uautoriserede brænding af den svenske selvmorder i efteråret 1886, hvilket ligbrændingsforeningen efterfølgende ankede til Højesteret. I denne sag faldt der dom i januar 1891, og også i dette tilfælde gik rettens afgørelse foreningen imod. Argumentationen undervejs i retssagen er interessant, fordi forløbet tvang Forening for Ligbrænding til at lægge vægt på nye elementer i deres agitation. Hensynet til hygiejnen var stadig en helt central maksime i forsvarets fremstilling af ligbrændingsspørgsmålet. Omstændighederne kaldte også på en nøje gennemgang af de juridiske forhold omkring en evt. lovliggørelse, og forsvaret appellerede desuden til rettens forståelse for, at den enkelte skulle have ret til at bestemme selv.

Den første retssag i 1888 var foregået uden den store offentlige opmærksomhed, men i 1891 var det anderledes. Da blev sagen fulgt med interesse i dagspressen, som undervejs i forløbet bragte daglige reportager fra retssalen.³⁶ Forening for Ligbrænding havde engageret sagføreren Frederik Salomon til at føre sagen for sig. Han var en prominent skikkelse i sin samtid og havde ved flere lejligheder i løbet af 1880'erne ført retssager for oppositionen mod Estrups regering.

Ved den forrige retssag ved Hof- og Stadsretten i 1888 havde retten afsagt sin dom bl.a. med henvisning til den lovgivning, der regulerede Folkekirkens aktiviteter, særligt Kirkeritualets 9. kapitel. Retten mente ikke, at lovgivningen levnedede mulighed for anden form for ligbegængelse end begravelse, selvom der ikke nævntes noget direkte forbud. Salomon forsøgte ihærdigt at vise, at retten havde lagt mere vægt på skik

og brug end reelle juridiske begrundelser, men Højesteret valgte alligevel at stadfæste dommen. Dommeren fandt, at ingen væsentlige afvigelser kunne ske fra forskrifterne i Kirkeritualets 9. kapitel uden særlig hjemmel. Da retten anså ligbrænding for en sådan væsentlig afvigelse, ville det derfor ikke kunne være tilladeligt i forhold til det eksisterende lovgivningsgrundlag.³⁷

På trods af dommens udfald må Forening for Ligbrænding have været godt tilfreds med sagførerens indsats, for den udgav efterfølgende hans taler ved retsagen. Pjecen var ment som et opbyggeligt skrift, og blev i anmeldelser rost for sit klare sprog, sin lærde form og sin overlegne logik.³⁸ Det fremgår af sprogbrugen og af tekstens opbygning, at det netop var, hvad Salomon havde satset på som sine primære agitatoriske værktøjer. Logik og klarhed skulle danne basis for en afgørelse, ikke følelser og fornemmelser, som modparten spillede på. Problemerne opstod efter Salomons mening netop, når sådanne følelser og personlig stillingtagen kom til at berøve andre deres ligeså berettigede personlige ønsker og valg: *"naar der spærres for disse Ønsker af mer eller mindre uklare Bevæggrunde, fordi Fordom, Antipathi eller andre rent subjektive Tilskyndelser hindre en nøgtern og korrekt Betragtning af Sagen, saa sker der en Uret mod Mange"*.³⁹

Salomon fremhævede logik og rationalitet i behandlingen af ligbrændingsspørgsmålet, men erklærede sig samtidig enig med modparten i, at hensynet til følelsen af pietet overfor den afdøde også var vigtig: *"Men [...] Pietetssynspunktet nøder til fremfor Alt at tage Hensyn til det, som den Afdøde, de, om hvis legemlige Resters Behandling det netop drejer sig, har villet eller ikke villet, det forekommer mig at være uimodsigeligt. ... det er det, jeg anfører til Begrundel-*

se for den Enkeltes Ret".⁴⁰ Selvom retten altså valgte ikke at vægte dette argument særligt højt, havde Salomon med sit fokus på det enkelte individs selvbestemmelsesret skabt opmærksom. Han havde ligeledes vundet manges sympati for ligbrændingssagen, både i offentligheden og i det politiske system. Dommen blev kommenteret i de store aviser, både i artikler og i læserbreve. En række skribenter benyttede den oplagte lejlighed til at udtrykke deres støtte til ligbrændingssagen. I *Politiken* bemærkede professor A. G. Drachmann f.eks., at dommen forståeligt nok havde haft en nedslående virkning på foreningens medlemmer. Reelt betød den dog ikke andet, end at en tilladelse til ligbrænding kun kunne opnås gennem en lovbestemmelse og ikke blot tilvejebringes administrativt.⁴¹

Vedtagelsen af ligbrændingsloven

Kort efter behandlingen ved Højesteret blev den første ligbrændingslov som nævnt vedtaget med virkning fra 1. april 1892. Det skete, da venstremanden N. J. Larsen efter aftale med forskellige rigsdagsmænd og med Justitsministeriets accept fremsatte et privat lovforslag herom. Han havde allerede været aktiv i debatten, da sagen første gang var til forhandling i Folketinget i 1883, hvor han talte for en lovliggørelse.

Interessant nok var Larsen ikke selv på det helt personlige plan tilhænger af ligbrænding. Hans politiske ageren var snarere motiveret af en principiel politisk indignation over at ligge under for et flere hundrede år gammelt forbud, som efter hans mening på det groveste krænkede hans personlige frihed. Flere af deltagerne i debatterne i begge ting op til vedtagelsen af loven delte hans

synspunkter. Efter nogle politikeres mening kunne hensynet til den enkelte også gå for vidt. Alligevel var den generelle stemning den, at hvis ligbrænding skulle tillades, burde det ske netop med henvisning til den enkeltes selvbestemmelsesret. Dermed spillede de hygiejniske hensyn tilsyneladende ikke den store rolle for politikernes meningsdannelse, som det ellers havde været tilfældet ved den forrige debat i 1883. Eksempelvis mente justitsminister Nellesmann, der tidligere havde talt for ligbrænding af sanitære grunde, ikke længere, at det var noget gyldigt argument.⁴²

Ligbrændingslovens vedtagelse i 1892 betød ikke, at emnet forsvandt ud af den lægefaglige litteratur. Det betød dog, at der blev længere mellem omtalen, og at artiklerne i de lægefaglige tidsskrifter ændrede karakter, da spørgsmålet af gode grunde ikke længere på samme måde var til debat.

Ligbrænding og modernitet

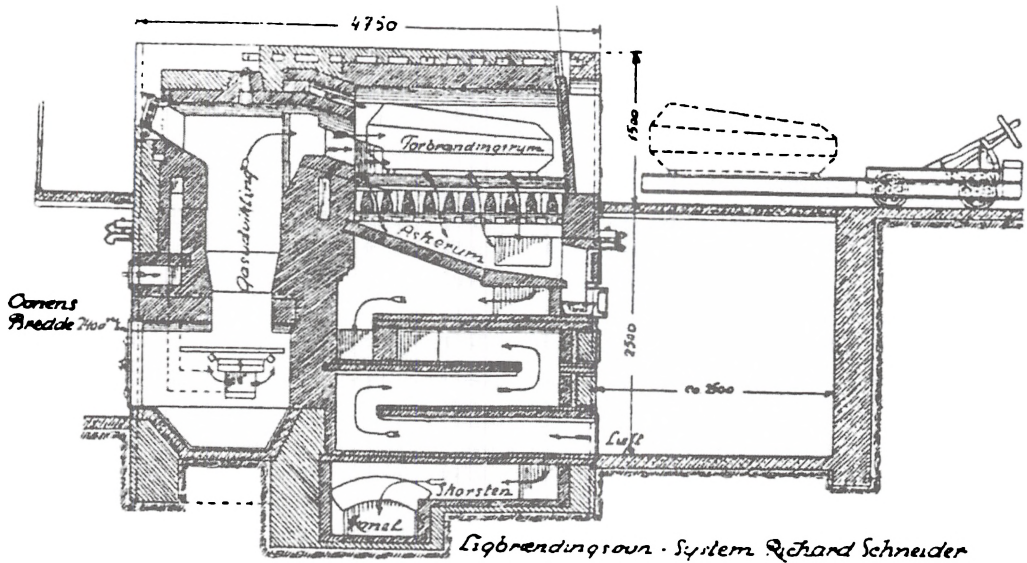
I bagkundsskabens klare lys er det tydeligt, at ligbrændingens historie er tæt knyttet til fremvæksten af det moderne samfund. De problemer, som ligbrændingstanken fremstod som løsning på, opstod på et ganske bestemt tidspunkt i en specifik historisk kontekst.⁴³ I forskningen er ligbrændingsfænomenet derfor ofte blevet læst ind i en generel modernitetsdiskurs.⁴⁴

Begreberne 'modernitet' og 'det moderne' kan som analytiske redskaber og genremæssige inddelinger knyttes til en hel række temaer afhængig af fagtradition, formål og personlige præferencer. En række af disse mulige temaer er særdeles relevante i forbindelse med tolkningen af ligbrænding som modernitets-tema. Det gælder eksempelvis forholdet mellem kollektivet og individet, sekula-

risering overfor traditionel religiøsitet og teknologiske fremskridt begrundet i moderne videnskabelighed.

I forbindelse med sin afhængighed af moderne teknologi og videnskab er ligbrændingstanken som fænomen og praksis måske tydeligere end i nogen anden forbindelse barn af sin tid. Det er den i kraft af sin begrundelse i videnskaben, der som nævnt var helt central i Levisons argumentation og i sin afhængighed og fascination af teknikken. Den teknologi, som skulle til for at skabe effektive ligbrændingsovne, er helt afgørende for, at ligbrænding overhovedet kunne blive til noget. Først da der i midten af 1870'erne kunne konstrueres effektive ovne, hvor en brænding kunne foregå sikkert, kontrolleret og med acceptabelt lave omkostninger, blev brænding et reelt alternativ til begravelse. Ligbrændingstilhængerne i 1800-tallets sidste årtier var meget bevidste om teknikkens betydning for deres sag. De kunne godt i deres agiterende litteratur referere til antikkens og romantikkens ligbrændingspraksis som et kulturelt forbillede, en form for "*æstetisk og etisk Garanti*", som dog aldrig var nok i sig selv – videnskaben og teknikken var for dem en altafgørende skillelinie mellem fortiden og deres egen moderne samtid.⁴⁵

I ligbrændingslitteraturen indgår i flere tilfælde beskrivelser af ovenes konstruktion og funktion. I enkelte tilfælde ledsaget af skematiske tegninger af deres indretning med brændselsforsyning, motorer og transportsystemer. Formålet med at bringe den slags redegørelser med tilhørende illustrationer var først og fremmest af almen oplysende art, og de vidner naturligvis om præcision og akkuratesse. Samtidig er de dog også tydelige tegn på en udpræget stolthed over teknikken og en nærmest futuristisk fascination af dens muligheder og potentiale. Denne anskuelse

Det teknologiske gennembrud for ligbrændingstilhængere kom med introduktionen af regeneratorovnen i 1873-74. Her foregik forbrændingen ikke ved direkte kontakt med flammer, men ved hjælp af luft opvarmet til en meget høj temperatur. En brænding kunne dermed foretages på under en time.

(Billede fra Salmonsens Konversationsleksikon, 1915)

blev udtrykt meget rammende af en debattør i forbindelse med beskrivelsen af, hvilket forfærdende syn der møder en beskuer ved en genåbnet grav på kirkegården: "Hvorfor vil man da udsætte sig for at blive hensat i en saa skrækkelig Tilstand, naar Videnskaben giver os Midlerne i hænde til at undgaa samme?"⁴⁶ Tiltroen til teknikken og dens evner til at forbedre verden, som endnu ikke var iblandet et civilisationskritisk element af skepsis overfor tekniske fremskridt, er et af ligbrændingsbevægelsens tydeligste moderne træk. Samtidig er refleksionen over ens egen tids modsætningsforhold til fortiden, forestillingen om at leve i en tid fuld af forandring og nybrud, om noget et moderne kulturtræk.

Sekulariseringen af de vestlige samfund er et andet modernitetstema, som ligbrændingsbevægelsen ofte er blevet sammenkoblet med i faglitteraturen. Den danske bevægelses mål og resulta-

ter er blevet opfattet som udtryk for et bevidst ønske om øget verdsliggørelse af samfundet og begrænsning af religionens betydning i det hele taget. Dens store fokus på hygiejnen er på samme måde blevet tolket som et skalkeskjul for regulære anti-religiøse og anti-kirkelige tendenser.⁴⁷ Denne tolkning finder jeg imidlertid ikke belæg for i min analyse, hvilket fremgår af diskussionen af spørgsmålet tidligere i denne artikel. Nogle danske spiritister var ganske vist blevet tilhængere af ligbrænding netop med baggrund i deres indsigt i spirituelle spørgsmål og deres ukonventionelle religiøse overbevisning.⁴⁸ Andre ligbrændingstilhængere har givetvis også været ateister, men sekularisering og anti-religiøsitet var som nævnt aldrig en officiel begrundelse i ligbrændingsforeningens agitation og synes heller ikke at have været en væsentlig indre drivkraft hos den danske ligbrændingsbevægelse.

Endelig ligger der en spændende pointe i ligbrændingsdiskussionen i relation til temaet om forholdet mellem kollektivet og individet. En øget individualisering, dvs. tendens til at fremhæve den enkelte på bekostning af fællesskabet, er således ofte blevet nævnt som en vigtig faktor i modernitetens projekt. Det er i særlig høj grad sket i forbindelse med undersøgelser af, hvilke konsekvenser modernitetens nye tanker og værdier har haft på opfattelsen af døden og de ritualer, som er knyttet hertil.⁴⁹ Det kunne i denne forbindelse være interessant at undersøge nærmere, hvordan både kollektivet og individet blev omdrejningspunkter i debatten om ligbrænding. Hensynet til fællesskabets bedste var jo netop hovedargumentet for dem, der anbefalede ligbrænding af hy-

giejniske årsager, mens hensynet til individet og den enkeltes ret til selv at bestemme blev det i den juridiske og politiske arena.

Debatten om ligbrænding vs. begravelse kan synes som noget af en kuriositet. Ved nærmere eftersyn kan den dog opfattes som et mikrokosmos, der ikke bare indeholder et grundlæggende tema i modernitetens gennembrud, nemlig nytænkning overfor konsensus og tradition, men også viser, at dette tema havde en hel række nuancer. De bliver imidlertid først tydelige, når sagens kompleksitet tages i betragtning. Dermed bliver det klart, at det handlede om mere end et simpelt spørgsmål om valg mellem fremskridt og konservatisme, mellem religion og sekularisering eller mellem fællesskab og individualisme.

Noter

- 1 Jeg har valgt konsekvent at bruge termen "ligbrænding" frem for "kremering", da den samtidige litteratur selv benytter "ligbrænding".
- 2 Betegnelsen "ligbrændingsbevægelse" benyttes som fællesbetegnelse for de foreninger og enkeltpersoner, der argumenterede for sagen. En dybere analyse af bevægelsens karakter, medlemstal og folkelige forankring ligger udenfor artiklens rammer, da jeg har valgt at fokusere på dens argumentation og retorik.
- 3 Foreningens første formålsparagraffer findes aftrykt i Aarsberetning for Forening for Ligbrænding, 1882.
- 4 Knud Secher (red.): Ligbrændingens Historie i Danmark. Med Fremstilling af Begravelsesformernes Udvikling i Bronzealderen til vor Tid, 1931, s. 207ff og Knud Secher (red.): Dansk Ligbrændingsforening 1931-1942, 1942. For en redegørelse for processen omkring vedtagelsen af ligbrændingsloven se Helle Blomquist: "Aktivister for ligbrænding. Et studie i ligbrændingslovgivningens tilblivelse", Historie, Ny rk., 25:1, 1998, s. 67-90.
- 5 Jennifer Leaney: Ashes to Ashes: "Cremation and the Celebration of Death in nineteenth-century Britain, Ralph Houlbrooke (red.): Death, Heaven and Bereavement, London 1989, s. 118-135.
- 6 Karin Lützen: Byen tæmmes, 1998, s. 80ff.
- 7 Secher: Ligbrændingens Historie (se note 4) 1931, s. 206.
- 8 Ugeskrift for Læger, 16:1, 1873, s. 11-12 og Ugeskrift for Læger, 17:21, 1874, s. 334.
- 9 Henry Thompson: Ligbrænding – eller det afsjælede Legemes Behandling efter Døden, 1874, s. 4.
- 10 Sst. s. 26.
- 11 For nærmere omtale af Thompson og debatten i Storbritannien, se Maria Koskinen: Burning the Body: The Debate on Cremation in Britain, 1874-1902, 2000.
- 12 Berlingske Tidende, 18. juli 1874, Ugeskrift for Læger, 18:23, 1874, s. 35f.
- 13 Helle Blomquist & Per Ingesman: Tro, viden og politik. Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. århundrede, Historie, Ny. Rk., 19:4, 1993, s. 672-707, s. 678.
- 14 F. Levison: Ligbrænding eller Begravelse? Efter et Foredrag holdt i Selskabet for Sundhedsplejen, 1881.
- 15 Se F. Levison: Kirkegårdsforholdene i Danmark, Aarsberetning for Forening for Ligbrænding, 1885, s. 5-65. Citat fra side 60.
- 16 V. Budde: Om Kirkegaardene her i Landet med særligt Hensyn til Ligbrændingsspørgsmaalet, Ugeskrift for Læger, 11:24, 1885, s 361ff.; 11:25-26, 1885, s. 389ff.; 11: 27-28, 1885, s. 417ff.
- 17 Budde, Ugeskrift for Læger, 11:25-26, 1885, s. 390 og 11:27-28, 1885, s. 421.
- 18 Se f.eks. Begravelse og Ligbrænding, betragtet fra Lægens Standpunkt. Efter J. Bergmann, Ugeskrift for Læger, 18:39, 1888, ss. 710-716.
- 19 Se f.eks. Levisons kommentar til Bergmann i Ugeskrift for Læger, 19:1-2, 1889, s. 16-17
- 20 For redegørelse for situationen i USA og Sverige se Stephen Prothero: Purified by Fire – A History of Cremation in America, 2001 og Eva Åhrén Snickare: Döden, kroppen och moderniteten, 2002.
- 21 Roy Porter: Ve og vel. Medicinens historie fra oldtid til nutid, 2000, kap. 1, 8 og 9 og George Rosen: A History of Public Health, 1993, kap. 6 og 7.
- 22 Citater fra Illustreret Tidende, nr. 766, 1874 og Ugeskrift for Læger, 18:20-21, 1874, s. 315.
- 23 V. Budde, Ugeskrift for Læger, 11:27-28, 1885, s. 417ff.
- 24 Se f.eks. V. Budde: Begravelse og Ligbrænding, Medicinsk Aarsskrift, 1887, ss. 365-372 og Ugeskrift for Læger, 14:1-2, 1889, s. 16f.
- 25 Følgeblad til Ugeskrift for Læger, 4:28, 1881.
- 26 H. Stein: Er Indførelse af Ligbrænding nødvendig af Sundhedshensyn og tilstedelig fra et kristent Synspunkt? Et Indlæg i et omtvistet Spørgsmaal, Fra Bethesda, 1:4, 1885, s. 51-63 og 1:5, 1885, s. 65-79, citat fra s. 76.
- 27 J. H. Monrad: Baalfærd eller Jordefærd?, Dansk Kirketidende, 23, 1891, s. 365-371, s. 365.
- 28 N. Dalhoff: Imod den paatænkte Ligbrændings-Anstalt paa nordre Fasanvei, Berlingske Tidende, 27. december 1885.
- 29 Sst, samt N. Dalhoff: Fremdeles imod den paatænkte Ligbrændingsanstalt, Berlingske Tidende, 25. januar 1886.
- 30 H. L. Martensen: Den christelige Ethik. Del 2: Den individuelle Ethik, 1878, s. 333.
- 31 D. G. Monrad: Politiske Breve. Nr. 14-18. Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik, 1878, s. 24.
- 32 Secher: Ligbrændingens Historie (se note 4) 1931, s. 16ff.
- 33 Prothero: Purified by Fire (se note 20), s. 138ff.
- 34 Politiken d. 11. januar 1892.
- 35 F. Levison: Ligbrændingens Historie i Danmark, Ugeskrift for Læger, 5. rk. 1:16, 1894, ss. 357-368.

- 36 Se f.eks. Berlingske Tidende 12. januar 1891 og 14. januar 1891 og Politiken 12. – 17. januar 1891.
- 37 Ligbrændingssagen for Højesteret. Højesteretsagfører Frederik Salomons Foredrag og Replik for "Forening for Ligbrænding". Samt Højesterets Dom, Forening for Ligbrænding (udg.), 1891, s. 151.
- 38 Politiken 2. februar 1891.
- 39 Ligbrændingssagen for Højesteret, (se note 37) s. 96.
- 40 Sst. s. 124.
- 41 A. G. Drachmann: "Ligbrændingssagen", i *Politiken* 26. januar 1891.
- 42 Blomquist: Aktivister for ligbrænding (se note 4), s. 80f. En grundig analyse af parternes stilling i forbindelse med forhandlingerne i både 1883 og 1892 findes netop i Helle Blomquists fremstilling.
- 43 Snickare: Döden, kroppen och moderniteten (se note 20), s. 214.
- 44 For sammenkoblingen mellem ligbrænding og moderniteten, se f.eks. Snickare: Döden, kroppen och moderniteten, Prothero: Purified by Fire og Blomquist: Aktivister for ligbrænding. (Se note 4 og 20).
- 45 Citat fra Chr. Brorson: Ligbrændingen, 1915, s. 18.
- 46 Wegmann-Ercolani: Ligbrænding eller Jordfæstelse? En Afhandling tilegnet den sunde Fornuft, 1874, s. 17.
- 47 Johan Fjord Jensen: Vest for paradiset: Begravelsespladsernes natur, 2002, s. 173f. Se desuden Jan Lindhardt: Døden der blev væk, men måske kommer igen, Annelise Ballegaard Petersen & Anne-Louise Sommer (red.): Dødens rum, 1998, s. 31-36.
- 48 Anna Nording: Ligbrændingens Betydning i æstetisk, hygiejnisk og etisk Henseende. Foredrag holdt i Dansk Metapsykisk Selskab, Sandhedssøgeren – Tidsskrift for metapsyiske Problemer, Dansk metapsykisk Selskab (udg.), nr. 97-98, 15. januar 1909, ss. 15-24.
- 49 Se f.eks. Philippe Ariès: Western Attitudes Toward Death from the Middle Ages to the Present, 1974, Geoffrey Gorer: The Pornography of Death, Encounter, 5:4, 1955, s. 91-201, Joachim Whaley (red.): Mirrors of Mortality: Studies in the Social History of Death, 1981 og Michael Hviid Jacobsen: Dødens mosaic – en sociologi om det unævnelige, 2001.

Jagt som binæring i fiskersamfund i Thy ca. 1880-1950

Mie Buus

Fortid og Nutid, juni 2007, s. 103-115.

Jagten har altid afspejlet økonomiske og kulturelle forhold i samfundet, og den jagt der i dag finder sted i området af klitheder og plantager i Thy, har et rekreativt formål og hører til den mere eksklusive del af jagten på grund af områdets store bestand af kronvildt. Går vi et par generationer tilbage, spillede jagten, som en lokalt tilpasset strategi, i disse egne en afgørende rolle for overlevelsen. Vestkystfiskeriet i Thy var stadig i begyndelsen af 1900-tallet for usikkert til at basere en tilværelse på, derfor supplerede mange fiskere økonomien ved at gå på jagt på området af klitter og heder nær havet. Nu står klitheden overfor en ny status som nationalpark, og på den baggrund er det blevet aktuelt at undersøge træk af jagtens kulturhistorie i Thy.

Derfor udførte Museet for Thy og Vester Hanherred med støtte fra Kulturarvsstyrelsen i 2006 en kulturhistorisk undersøgelse i samarbejde med Thy Statskovdistrikt og Agger Jagtforening. Undersøgelsens resultat og denne artikel bygger på indsamlet kildemateriale i form af en række interviews med ældre jægere og fiskere i kystsamfundene samt skriftligt kildemateriale i form af jagtjournaler, købmandsbøger og jagtsager.

Mie Buus, f. 1951, cand.mag. i etnografi, projektansat på Museet for Thy og Vester Hanherred, Thisted med klithedernes udnyttelse og kulturhistorie som arbejdsområde.

”Ulovlig jagt i klitbrynet efter havmåger.”

Ovenstående overskrift stammer fra en sag fra 1927 om ulovlig jagt, fundet på Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg.² Her kan man i den gamle politiprotokol fra Hassing-Refs Herreder læse, at fisker Jens Karl Johan Ruby, Agger, den 17. november 1927 anmeldtes for at have skudt en måge i klitterne nord for Agger, hvor jagtretten tilhørte smedemester Andersen, Agger. Smedeme-

steren havde lejet jagten af sandflugtskommissionen under Klitvæsnet. Ulovligheden blev senere takseret til en bøde på 25 kr.

Foreholdt sigtelsen forklarede fisker Ruby, at han ikke havde gået på ulovlig jagt i de fredede klitter i Agger. Han sad i et hul i bakkekanten i Aulum Fælle, der ejes af lodsejere i Agger. Han mente, at det var lovligt at færdes med bøsse og jage på stranden og i klitterne på anmeldte sted. Han skød den pågældende

dag om formiddagen ved 10:30-tiden en havmåge.

Han var ikke grov mod smedemester Andersen, som denne hævdede.

Hvorfor nu trække denne gamle historie fra 1927 frem af gemmerne? Jo, i al sin korthed giver den et godt afsæt for artiklens ærinde, som er at beskrive en tid hvor to forskellige tilgange til jagt støder sammen i Thy. Fisker Ruby havde en økonomisk tilgang til jagten, hvor det drejede sig om at skaffe mad på bordet, og her spillede måger en vigtig rolle i fiskernes husholdning, som det senere vil blive uddybet. I fisker Rubys tilfælde var jagten indlejret i fiskeriets livsform, hvor det var naturligt at udnytte nærområdets ressourcer. Aggerfiskerne havde som et supplement til den daglige kost for sædvane at skyde nogle af de mange måger nær strand og klit. Områder som fiskerne opfattede som et fællesområde med jagttrettigheder for alle jægerne i Agger, og derfor færdedes der mange jægere – især unge jægere, som ikke havde andre steder at drive jagt. Smedemester Andersen repræsenterede en anden og nyere tilgang til jagt. Han drev jagt på et terræn, han betalte for, og han gik på jagt i sin fritid. Smedemesteren mente sig naturligvis på sikker grund i en strid om jagtret, da han havde øvrigheden, Klitvæsenet, og juraen i ryggen.

Mågerne udgjorde måske ikke det mest attraktive vildt; men det var mad, som kunne mætte munde. Smedemesteren foretrak mere attraktivt vildt som f.eks. harer. Det fremgår endvidere af sagen, at han gjorde sig overvejelser over, hvorvidt klittens vildtbestand led under især de unge jægers forstyrrelser og trang til at skyde på alt vildtet. Han betalte for at leje jagten og var bekymret for, om hans investering skulle lide skade.

Det fremgår af sagen, at smedemester Andersen for så vidt anerkendte fis-ker-

nes sædvane med at skyde måger til husholdningsbrug. Under sagens forløb forklarede han da også, at han ikke havde noget imod denne jagt, når den udøves af de ældre, gifte fiskere vel og mærke. Denne form for jagt generede ikke hans jagt, da han ikke selv skød måger, som han forklarede.

Det, der i særlig grad tidligere karakteriserede jagten på klithederne i Thy, var, at de store arealer traditionelt blev opfattet som områder med en vis fælles udnyttelse. I praksis lod områdets fiskere og husmænd deres får græsse frit på klittens og hedens vegetation, ligesom de samlede bær, skar lyng og fladtør til brænde og brugte området til jagt. Vildtet blev opfattet som en ressource, jægren frit kunne jage på. Selv efter udskiftningen af de områder, der tidligere hørte til landsbyfællesskabet, var den praktiske udnyttelse for en stor del fri, og den enkeltes lodder blev kun sjældent markeret med hegn eller lignende. En ældre jæger udtrykker det således: *Fra gammel tid var der frit spil til at gå på jagt alle vegne, når man lige holdt sig fra herregårdens jorder. Det var først efter, at staten var begyndt at plante i klitterne, at det begyndte med indskrænkning af friheden* (A. Frederiksen, Kjallerup).

Med industri- og fritidssamfundets udvikling op gennem det 20. århundrede havde de jægere, der færdedes på klitheden og i de nyanlagte klitplantager, ikke nødvendigvis rødder i den lokale kultur; men var en del af det borgerskab udefra, som havde penge til at leje sig et jagtterræn. De første fritidsjægere og jagtselskaber dukkede op i området sidst i 1800-tallet; men det var en udvikling, der tog fart op gennem det 20. århundrede.³

Disse jagtselskaber havde et andet formål med jagten end at skaffe mad på bordet. Her gjaldt det i højere grad naturoplevelser og socialt samvær med li-

Måger spillede før en vigtig rolle i husholdningsøkonomien i fiskerlejerne i Thy. Jæger Jens Andersen, Agger nedlagde disse gråmåger i 1979; men nyder stadig i dag dette vildt. (Foto: Thisted Museum.)

gestillede. Denne form for jagt skal ses i lyset af en begyndende fritidskultur, hvor aktiviteter og oplevelser i tæt kontakt med naturen vinder frem. Jagten blev med denne udvikling kapitaliseret og eksklusiv, især på de attraktive jagtområder. Den fri jagt, der tidligere havde fundet sted på klithederne i Thy, blev i stor udstrækning forbeholdt selskaber, der lejede jagtretten af staten.

I det følgende vil jeg forsøge at beskrive træk af den jagt, der tidligere fandt sted – dens økonomiske betydning som supplement til fiskeriet samt dens sociale organisering eksemplificeret ved fiskersamfundet Agger.

Jagt og vildt i Thy i 1800-tallet

Nogle af de ældste beretninger om jagten og vildtet i Thy, får vi gennem præsten Knud Aagaard i bogen *Beskrivelse over Thye fra 1802*, hvor han skrev: *"Der mangler ikke harer, for de er godt beskyttet i klitterne. Ligeledes er der man-*

ge ræve, som anretter megen ødelæggelse mellem får og gæs. Der findes adskillige oddere, og lækatte og ildere er heller ikke sjældne. Af vandfugle og sumpfugle er der mange arter, som folk driver jagt på. Desuden jager folk strandmåger, som de koger suppe og kål på og spiser kødet. Agerhøns er hyppigt forekommende, og de fanges i snarer, når jorden er beklædt med sne. De lokkes af lidt hørfrø drysset på græstørven, hvor snaren er anbragt, og da agerhøns søger i flok, kan man på den måde fange mange på engang."

En anden kilde til jagt og vildt finder vi i lægen P. V. Heiberg, der virkede i Thisted en årrække i 1880'erne. I hans iagttagelser og notitser over Thylands fugle bemærker han, at det egentlige særpræg for Thy er det store antal vade- og svømmefugle, som man næppe træffer andre steder i Danmark. Især fremhæver Heiberg agerhønen, hvorom han fortæller: *"Agerhønen er, eller rettere har været, yderst almindelig i Thy. I årene 1868-74 var den så hyppig, at en jæger i løbet af en dag med lethed kunne nedlægge 20-30*

stykker for hønsehund.” Heiberg giver et eksempel fra den nu udtørrede Sjørring Sø, hvor 2 jægere i efteråret 1869 nedlagde 65 agerhøns. Han nævner, at agerhønsene jages, fordi de er en udmærket handelsvare, og derfor efterstræbes med alle lovlige og ulovlige midler: *”Fangsten ved snarer (løbedoner) dreves i betydelig udstrækning især i de hårde snevintre.”* Heiberg beskriver ligeledes, hvordan man lagde knipper af ærtehalm ud på snemarkerne, hvor agerhønsene søgte ly og let lod sig tage om natten med de bare hænder i lygteskær.⁴

Rådyr og krondyr nævnes overhovedet ikke i disse tidlige jagtberetninger, da de først indvandrede efterhånden som klitplantagerne voksede til.⁵

Mågerammen og andre fangstredskaber brugt i Thy

Vender vi tilbage til Aagaard, så nævner han, at folk jager strandmåger. Her var der dog snarere tale om fangst og ikke jagt. Mågerammen er en snare, der specifikt blev brugt til fangst af måger, og den kendes fra alle fiskerlejerne langs Vesterhavet i Thy omkring 1900. Mågerammen blev fremstillet og brugt af fiskerne. Den består i sin enkelhed af et trækors med en snor spændt op på korsets stænger. Snoren lægger sig om mågens hals, når den tager maddingen og derved udløser snaren. Mågerammen blev brugt fra november og vinteren igennem. Den blev anbragt, delvist skjult i sandet på stranden på steder, hvor mågerne kom ind i morgengryet. En fisker kunne anbringe flere rammer, som blev tilset flere gange, og der kunne således tages en anseelig fangst. Undersøgelsen, som denne artikel bygger på, viser, at mågerammen har været i brug i alle fiskerlejerne langs Vestkysten fra Agger til Hanstholm og blev brugt til

omkring 1940erne. De ældste beskrivelser daterer sig tilbage til 1787.⁶

Man kan stadig i dag støde på eksemplarer rundt omkring i fiskerlejerne. Ole Højrup har forsøgt at lokalisere udbredelsen af mågerammen, og mener i den forbindelse, at mågerammen har været brugt af fiskerbefolkningen langs Vestkysten i fiskerlejerne Skagen, Ålbæk, Tværsted, Klitmøller, Agger og Harboøre. Det gælder den del af fiskerne, der har megen ledig tid om efteråret og vinteren, som bor nær havet. Den er ikke kendt længere mod syd langs Vestkysten, skønt forholdene flere steder stemmer overens med dem længere nordpå. Heller ikke på Læsø eller Anholt kendes mågerammen ifølge Ole Højrup.

Af en beretning fra Klitmøller fremgår det, at man kunne holde liv i mågerne et stykke tid, så man havde frisk forråd ved hånden. *”Når en måge er gået i rammen, lægges vingerne over kors på ryggen, for så ligger mågen stille, mens snoren løses af halsen. Når rammen er sat igen, kan man slå den ihjel eller putte den i en pose. Min bedstefar havde engang 22 levende måger gående i storstuen. Så havde de frisk mad i lang tid.”*⁷

En anden form for snare, som også blev brugt af fiskerne i klitterne ved havet, var haresnaren.⁸ En ældre fisker kan huske, hvordan man før brugte snarer til fangst af harer – de såkaldte løkker. *”Jeg har gået en del på jagt i min tid. I min ungdom var der meget vildt især harer. Harer har jeg også været med til at fange i løkker. Man gik ud om morgenen og så, hvor de færdes, og næste dag kunne man sætte sine snarer, og det var sikkert, på et bestemt klokkeslet kom de så forbi på stien.”* (P. Krabbe, Vorupør.)

Fangst med snarer gjaldt også andet vildt som f.eks. agerhøns. Her blev snaren anbragt på en omvendt fladtør, en tørv skåret af lynghedens overflade. Snaren var lavet af lange hestehalehår,

der blev snoet sammen. Den var forsynet med en glideløkke i den ene ende, og den anden ende var fastgjort til en hæl (lille tøjræl af træ) i tørv. Der kunne sættes flere snarer i den samme tørv, som blev anbragt ovenpå sneen. Fangst med garn efter småfugle fandt ligeledes sted. Her drejede det sig om et ruselignende garn, som blev anbragt ved husene. Man strøede lidt korn ud i forbindelse med rusen for at tiltrække så mange småfugle som muligt. Der blev naturligvis også nedlagt andet vildt som f.eks. viber og stære. *"Viber og stære har vi spist i mit hjem. En stær smager virkelig godt, og dem har vi spist mange af. Det var ikke for, at vi var nødt til at spise stære – det var ikke af nød; men det var for smagen. Jo, vi fik det med syltetøj til, blåbærsyltetøj. Viber fangede vi også, og spiste deres æg, gjorde vi. Dengang var der jo mange viber, og rederne lå helt tæt sammen på marken."* (E. Harbo, Hanstholm)

Måger til middag

I begyndelsen af 1900 var det skikken i mange fiskerhjem, at der kom mågesuppe på bordet om søndagen. Suppen blev som oftest lavet på skrogene af de måger, hvor brystet blev skåret ud og saltet ned. Suppen blev tilsat porrer, gulerødder og kartofler samt melboller, der kaldtes "kumper." Dengang blev mågerne ikke flået, men plukket, og fjerene blev stoppet i dyner og pudevær. Nogle fiskere kunne tage varsel om storm af fjerene.

Følgende beretning, fortalt af en jæger fra Agger, viser, at måger stadig i 1950'erne var en værdsat spise:

"Min far var jo ivrig jæger, og når vi kom der til august hvor andejagt og mågejagt gik ind – hvis det var vestenvind, så skulle han på mågejagt. Der var han jo sikker på, at han kunne bjerge et måltid

mad. Andejagt var langt mere usikkert, det var ikke sikkert, man kunne skyde et knippe ænder. Så gravede man et hul deroppe i klitten, og plantede marehalm langs kanten, som man kunne kigge ud i mellem. Så satte man sig ned på hug og ventede. Mågerne gled på stive vinger helt tæt hen til en. Når man så rejste sig op og sigtede, så drejede de bare lige op i vinden ud mod stranden. Det var næsten lige som at skyde på skive. Man kunne ramme en for hvert skud, man skød, hvis man vidste, hvad det drejede sig om.

Og man kunne sortere i dem, for man skød kun ungfuglene. Måger bliver jo først udfarvede, når de er 2 år gamle. Ungmåger de er grå. Det er de store havmåger sildemåger, sølvmåger og svartbag først og fremmest, man var interesseret i. De andre stormmåger "djangler" kaldes de – de var for små. Man tog kun de store og de unge. De unge er jo lette at kende, De har "strikketrøjer" på. Så fik man dem der var nemme at stege og ikke så trannede." (J. Andersen, Agger)

Ovenstående beskrivelse af jagtmetoden stemmer godt overens med den forklaring, fisker Ruby afgav i sagen fra 1927, nemlig at mågejagt var en almindelig aktivitet i klitterne i Agger.

Under 2. verdenskrig blev der i jagtbladene og landets aviser gjort flere fremstød for at fremme kendskabet til mågen som en spisefugl. Her blev det fremhævet, at den kunne bruges som et supplement til de små kødrationer under krigen.⁹

Måger på menuen var en specialitet, der så godt som udelukkende hørte til i fiskersamfund. Bønderne i området spiste ikke måger, og i den udstrækning de kendte til skikken, var det noget de så ned på. Der spises stadig i dag måger i flere hjem i fiskerlejerne i Thy.

Salg af vildt

Det vildt, smedemesterens interesse rettede sig mod, var bl.a. harer og agerhøns, der af mange nulevende jægere fra Agger fremhæves som et talrigt vildt før i tiden. En stor hare på 3-4 kg repræsenterede et godt måltid mad til hele familien, men den kunne også sælges og indbringe en god skilling. Kontrabøger fra de lokale købmænd viser, at en del vildt blev solgt ud af området gennem disse kanaler. Ældre jægere fortæller, at en del vildt blev solgt til lokale vildthandlere f. eks. i Thisted eller Ålborg; men meget blev også sendt til vildtfirmaet Møller & Meldgaard i København, der bl.a. annoncerede i jagtbladene. Kontrabøgerne har den fordel, at oplysningerne kan sammenholdes med priserne på de dagligvarer, som fiskerne brugte, og som står opført side om side med indtægter for salg af vildt. De giver derfor et godt indblik i fiskernes husholdning og økonomi. I 1920 afregnedes en hare på godt 3 kg. med 6,60 kr. og agerhøns afregnedes med 1,65 kr. Til sammenligning kostede et rugbrød 88 øre og 250 g kaffe kostede 1,40 kr. Der var naturligvis også udgifter forbundet med jagten; men kontrabøgerne viser klart, at salg af vildt i perioder har strakt godt på fiskernes kredit.¹⁰

Snepper spiste man sjældent i fiskersamfundene, for de var for dyre: *"Dengang måtte vi jo sende vildt til Møller & Meldgård i København. Jeg, min far og så min broder Holger vi sendte en masse vildt derover. En skovsneppe den kunne du få 5 kr. for i 1954, da jeg fik jagtkort. Dengang måtte snepperne stadig skydes om foråret. Vi skulle altså helst have skudt 5 snepper hver, så var der lige til at dække omkostningerne, når et jagtkort kostede 25 kr."* (B. Nielsen, Agger)

Gamle jagtprotokoller kan ligeledes fortælle, noget om den økonomiske be-

tydning vildt havde. En jagtprotokol fra Sydthy viser, at jægeren i perioden 25. maj 1940 til 2. januar 1941 nedlagde 317 stk. vildt til en samlet pris af 148,55 kr. Jægeren var dette år på jagt 55 dage. Til sammenligning lå gennemsnitstimelønnen i 1940 for en ufaglært mandlig arbejder i byerne på 1,61 kr.¹¹

Der er således ingen tvivl om, at jagt har spillet en stor økonomisk rolle i fiskersamfundene på vestkysten af Thy; men ikke bare vildtet kunne sælges. Som det fremgår af nedenstående beretning, der ganske vist stammer fra Sennels ved Limfjorden i Thy, så var skind også en vigtig handelsartikel. Både før og under krigen var skind eftertragtet. Det gjaldt i særlig grad ræv, ilder, mår og odder; men også hareskindet kunne anvendes. *"Skindet det blev da også pænt taget af haren. Det blev skrabet, slået op på ladeporten og hængt til tørre. Dem kunne far få 70 øre for, og det var en pæn skilling der i 40erne. De skind cyklede far ind til skindhandleren i Thisted med og solgte dem der."* (E. Andersen, Sennels) Hareskind blev brugt til besætning på tøjlet og under krigen var der en del afsætning på skind i det hele taget, hvoraf odderskind dog var det mest værdifulde.

Mange fremhæver rævejagten som noget særligt. Ræven blev skudt af flere grunde. Dels fordi den blev betragtet som et skadedyr, dels fordi ræveskindet kunne sælges. Priserne på pelsauktionerne som f. eks. Københavns Pelscentral kunne svinge en del ifølge udbud og efterspørgsel samt kvaliteten på det indbragte skind.¹²

Den ulovlige jagt

Sagen vedrørende ulovlig jagt på havmåger er dog langt fra den eneste sag fundet på Landsarkivet for Nørrejylland. En gennemgang af sager der handler om

Jæger Chr. Jensen Østergaard, Snejstrup med vildt samt jagt- og fangstudstyr i 1885. Dengang var der i høj grad tale om fangst lige så vel som jagt. (Foto: Lokalhistorisk Arkiv, Thisted.)

ulovlig jagt i Hassing – Refs Herred fra årene 1921-27 viser 49 sager. De mange sager vidner om den rolle, jagt spillede i det hele taget, og at vildtet var en ressource af en vis betydning. Det spillede også en rolle, at jagten nu i flere og flere tilfælde blev gjort til genstand for udlejning til folk, der ikke drev jagt ud fra et økonomisk behov, men snarere som en form for fritidsbeskæftigelse. Det kunne være håndværksmestre og folk af det bedre borgerskab fra de nærliggende købstæder og mindre byer. Skellet mellem denne gruppe af jægere og de lokale jægere af fiskere, husmænd, arbejdere og daglejere træder frem i flere af sagerne. I de fleste tilfælde var ulovlig jagt bedrevet af netop den sidste gruppe jægere.

Man får et ganske godt indtryk af jagtens økonomiske betydning ved at se på de mange sager, der handlede om ulovlig jagt. Det vildt, der figurerede i disse sager fra 1920'erne, var måger, harer og ænder - småvildt der typisk blev omsat i husholdningen. *“Førhen gik folk jo ikke så stærk op i, om der kom noget i gryden, som der ikke måtte. Dengang drev man jagt efter behov, og var sulten på spil, så gjorde man da, hvad der var nødvendigt.”* (L. Christensen, Agger) Mange af dem, der drev krybskytteri, var mænd, der står anført som daglejer, husmand eller fisker i jagtsagerne. Det var med andre ord som regel folk, der i perioder havde svært ved at få til dagen og vejen, og hvor fristelsen til at skaffe sig mad på bordet gennem ulovlig jagt, var stor. Her spillede en omkostning på 20 kr. til et jagttegn en rolle, samt manglende adgang til lovligt jagtterræn. De store statslige fredede arealer med klitter, heder og plantager var et fristende jagtterræn, som mange lokale ydermere følte, de uretfærdigt var blevet frataget.¹³ Mange havde den opfattelse, at nok ejede staten arealerne, men brugsretten til aktiviteter som f.eks. jagt, burde forb-

live en ret, som de lokale havde. At bedrive ulovlig jagt på statens arealer blev – og bliver stadig – af mange anset for mindre forkert, end hvis der var tale om ulovlig jagt på private arealer.¹⁴

Jagt og samfund – Agger som eksempel

Agger var i 1800 et samfund, hvor befolkningen næsten udelukkende levede af fiskeri, og ifølge Aagaard var der i Agger Sogn, 14 store fiskerbåde der hver var bemanded med 8-10 fiskere. Men det urolige hav forhindrede i lange perioder fiskerne i at komme på havet. Landbrug har ikke i nyere tid spillet nogen særlig rolle i Agger.¹⁵ Tidligere var Agger Tange et par kilometer bred, men flere landsbyer med marker og enge er gennem århundreder blevet opslugt af havet.¹⁶

Højfdebyggeriet i Agger, som fandt sted i begyndelsen af 1900, tiltrak en del voksne mænd. En del af disse var børster, som snart rejste videre, mens andre slog sig ned i byen og bidrog til, at Aggers befolkningstal i første halvdel af 1900-tallet voksede tydeligt. I 1930 havde Agger en befolkning på 408 indbyggere, som i 1955 var steget til 471 personer fordelt på 155 husstande.¹⁷

Den indremissionske vækkelse havde tag i fiskerne i de fleste fiskerlejer på vestkysten af Thy, og missionen kom til at stå stærkt i Agger. Den var en samlende kraft, hvor man indenfor fællesskabet hjalp hinanden; men den kunne også dele vandene, som det f.eks. skete sidst i 1800-tallet, hvor en gruppe aggerboere udvandrede og grundlagde fiskerlejet Lyngby. I Agger blev dagligdagen således i høj grad præget af de normer og værdier, der fulgte med Indre Mission. *“Man gik jo meget op i – i min barndom i 50'erne – hvad man måtte om*

søndagen. Og netop fordi jagt jo blev betragtet som en slags bierhverv, så måtte man altså ikke gå på jagt om søndagen, hvis man var missionsmand.” (J. Andersen, Agger) Denne udtalelse fortæller både noget om jagtens betydning og den rolle, Indre Mission spillede i Agger. Går vi lidt længere tilbage, var der mange fiskere, der ikke tog på havet om søndagen, fordi denne dag var helliget forholdet til Gud. At man tilsvarende heller ikke gik på jagt, skal ses i sammenhæng hermed. Ikke blot i Agger er jagten blevet reguleret i overensstemmelse med sociale normer, der har rod i Indre Mission. Også i andre fiskerlejer som f.eks. Vorupør var det ikke fuldt acceptabelt at drive jagt om søndagen. Dette forhold blev ikke reguleret gennem jagtforeningerne. Det var noget, den enkelte jæger gjorde op med sig selv selvfølgelig under påvirkning af den generelle holdning i samfundet. *“Far, som i mange år var formand for jagtforeningen, gik aldrig på jagt om søndagen, og der er da stadig i dag nogen, der ikke går på jagt om søndagen. Jeg går selv lidt på jagt om søndagen; men ikke så meget.”* (J. Andersen, Agger)

I 1920'erne skete der, på grund af internationale forhold og som følge af 1. verdenskrig, på hele kysten en nedgang i fiskeriet. I denne situation kom jagt til at udgøre en afgørende mulighed for at klare sig igennem. Denne strategi blev hjulpet på vej af de gode priser, der var på vildt og skind, og i mange fiskerfamilier var denne indtægt noget, man regnede med. Efterhånden blev tiderne bedre for fiskeriet, der udviklede sig hurtigt efter 1. Verdenskrig, men trods forbedringerne var der stadig usikre perioder på grund af dårligt vejr. Det, der var dårlig vejr i forhold til fiskeriet, kunne imidlertid være en fordel i jagten. *“Man kan jo sige at sådan en ting*

som andejagt – ja andevejr, det er jo når det blæser, og så var det jo ikke fiskevejr. Så på den måde var det jo en fin kombination. Og ligesådan det med at skyde måger, det var jo også når det var vestenvind, at det var godt. Så det gik jo fint i spænd sammen med fiskerierhvervet.” (J. Andersen, Agger)

Drengene blev fra barnsben socialiseret ind i jagten som i fiskeriet, og mange kan berette om spændingen ved at være med de voksne jægere på jagt. Jagtkort fik man, så hurtigt det kunne lade sig gøre: *“Jeg fik mit jagtkort da jeg var 16 år. På min fødselsdag stod jeg nede på politikontoret i Hurup, hvor jeg skulle have jagtkort. Samme dag skød jeg en lille krikand og var stolt som en pave!”* (L. Christensen, Agger.)

I Agger havde man fordel af beliggenheden tæt ved både hav og fjord, hvilket gjorde, at man kunne spille på flere strenger i fiskeriet og i jagten. Mange drev en del gåsejagt om vinteren i Thyborøn Kanal. *“Ruby og Josef de listede en bette robåd på en slæde. Den trak de så ud til Thyborøn Kanal 6-7 kilometer ud på isen. Så byggede de et ishuse af isflager på kanten af vågen. Der lagde Josef sig så på lur med kanonen, og Ruby han skulle så ro og genne gæssene derhen.”* (J. Andersen, Agger) Ved Agger Tange foregik der ligeledes en del andejagt fra skydekasser. *“Dem der skød mange ænder, det var på dagjagt, hvor de gravede en tønne ned eller en skydekasse, som man kalder det. Et kunstigt skjul for der var jo ingen tagrør der, og skulle man jage om dagen, skulle man have noget at gemme sig i. Det skulle være nede i plan, og så brugte man at grave en gammel sirupstønne ned eller en jerntønne helt ned ude ved vandkanten, og så lagde man nogle lokkænder ud. Det var der nogle, der specialiserede sig i, og de solgte ænderne til Møller & Meldgård.”*

Jagten organiseres i Agger Jagtforening

Agger Jagtforening blev dannet i 1933 og i lange perioder organiserede den næsten alle voksne mænd i fiskerlejet som den samlede på tværs af de sociale og religiøse skel, der ellers prægede Agger¹⁸ En tidligere formand for Agger Jagtforening forklarer således: *"Der var flest fiskere med i jagtforeningen. De regler som er i jagtforeningen, stammer fra dengang, det var fiskerne, der bestemte. Vi startede altid en lørdag, hvor der skulle være en chance for, at alle fiskerne var hjemme. Var det noget særlig jagt, der gik ind, så var det en lørdag. Alle fiskerne, de var medlem af begge foreninger – Agger Fiskeriforening og Agger jagtforening."* (L. Christensen, Agger.)

Agger Jagtforening kan ses som en form for lokal forvalter af vildtet på Agger Tange, som oprindeligt var fælled til Agger By. Her græssede landsbyens fårehold under opsyn af en fælles fårehyrde til op i 1930'erne. Området blev ligeledes traditionelt brugt til aktiviteter som jagt og bærindsamling gennem århundreder, hvor udnyttelsen i husholdningen af alle områdets naturressourcer var nødvendig for at klare tilværelsen i Agger.

Lokal forvaltning af ressourcerne har altid været omfattet af skepsis ud fra den betragtning, at fællesudnyttelse i sidste ende fører til en forringelse af ressourcerne. Hvorimod en forvaltning, der hviler på et individuelt ejerskab til ressourcerne, sikrer mod overudnyttelse. Et studie af Agger Jagtforenings protokoller viser imidlertid, at foreningen har gjort sig mange overvejelser og anstrelgelser for at sikre en bæredygtig jagt på vildtet. Vildtbestanden på dette afgrænsede område har altid været følsom for jagttrykket, og det skulle vise sig, at det var nødvendigt at regulere jagten med

lokale særfredninger gennem hele Agger Jagtforenings historie, hvilket ses af referater fra foreningens protokoller gennem alle årene.

Allerede på Agger Jagtforenings 2. generalforsamling i 1934, diskuterede man regulering af hønsejagten på Agger Tange. Det blev vedtaget, at agerhønsene kun måtte skydes to dage nemlig den 18. september og den 23. samme måned. Nord for Agger by måtte agerhønsene ikke skydes før harejagten gik ind. Dette til trods for at der efter mange medlemmers mening dette år fandtes en bestand af agerhøns, som var den største på Tangen i disse år. Man anslog tallet til ca. 200 agerhøns. De næste år diskuterede man en særfredning af agerhønsene, men man opretholder en begrænset jagt.

Ligeledes skønner bestyrelsen i 1942, at det var blevet nødvendigt at regulere harejagten på Agger Tange. Dette skyldes det ekstra jagttryk på harer på grund af krigen, og i 1943 vedtages et forslag på generalforsamlingen om, at hvert medlem kun må skyde en hare på Tangen. På dette tidspunkt tæller foreningen 63 medlemmer.

En ældre jæger fremhæver harejagten som en betydningsfuld begivenhed, der berørte næsten alle familier i Agger: *"Dengang var der mange harer, for jagtforeningen havde simpelthen passet på harerne efter krigen. Man har lavet lokal fredning, sådan at jægerne kun måtte skydes en uge om året, og hver jæger måtte kun skyde en hare. Det betød, at der efterhånden var en rimelig harebestand på Tangen. På et tidspunkt var der nok omkring 100 medlemmer i jagtforeningen. Og når harejagten gik ind, så skulle de ud og skyde deres hare i løbet af den første uge. Det var jo dengang, der kørte slagtere rundt herude og de sagde: Jamen i den her uge - ja de kom altid der om fredagen eller om lørdagen op til*

Lokale jægere med harer og ænder, som i 1950'erne var et talrigt vildt i Thy. (Foto: Thisted Museum)

weekenden – jamen, så ved vi, i dag kan vi kun sælge spæk. Alle folk de skal have spæk til haresteg om søndagen. Der blev skudt et sted mellem 50 og 100 harer sådan en uge.” (P. Ruby Nielsen, Agger.)

Agger Jagtforenings protokol viser, at jagtforeningen hele tiden meget nøje overvågede bestanden af agerhøns og harer. Foreningens arbejde og anstrengeelse gik på at opretholde en bæredygtig bestand af dette vildt; men samtidig imødekomme ønsket fra jægerne om at nedlægge det vildt, der lokalt er meget eftertragtet. Man kan naturligvis ikke sige, at overlevelsen afhang af, om det lykkedes at nedlægge 1-2 harer og 1-5 agerhøns pr. jæger, men man kan konstatere, at netop dette vildt gennem alle årene, havde en særlig måske symbolsk betydning i kraft af at være nedlagt på Agger Tange. Jagten på Agger

Tange står i alle tilfælde stadig, som noget særligt attraktivt også for nutidens jægere. I forhold til de forskellige myndigheder, der gennem de senere år har fredet dele af Tangen, har jægerne argumentation imod altid været relateret til, at Agger Tange er deres gamle jagtmark, og at Agger Tange tilhører samfundet Agger.¹⁹

Vildtets økonomiske betydning under 2. Verdenskrig

Hvilken økonomisk betydning jagten havde i Agger, får man et indtryk af ved at læse i Agger Jagtforenings protokol for krigsårene. 2. verdenskrig bragte naturligvis en del problemer med sig i forhold til jagten, da den tyske værne-magt overtog administreringen af Agger

Tange til brug til militære formål. I 1941 besluttede man på generalforsamlingen at rette henvendelse til den tyske værnemagt om tilladelse til at drive jagt på Tangen som førhen. Det fik man åbenbart, for på generalforsamlingen i 1942 drøftedes en skrivelse om betingelserne for tilladelse til jagt på en begrænset del af Tangen. Sidste punkt på generalforsamlingen i 1942 var køb af to harer – en til formanden for at påskønne den store indsats og en til kommandanten for den tyske værnemagt som tak for imødekommelse overfor jagtforeningen. I 1943 overværer den tyske oberstløjtnant generalforsamlingen, så mulige tvivls spørgsmål kan udredes og jagtforeningen betaler en tolk for oversættelse, så kommandanten kunne følge med. Hermed ser det ud til, at det er lykkedes at udvikle et gensidigt forhold mellem jagtforeningen og den tyske værnemagt.

Af dette forstår man, hvor vigtigt det var, at jægerne i Agger fortsat kunne drive jagt i krigsårene. Dette understreges af en tidligere formand for Agger Jagtforening. *"I krigsårene var det vildt, der kunne nedlægges helt nødvendigt i husholdningen. Derfor tog jægerne ned til Esbjerg og forhandlede med værnemagten om tilladelse til at gå på jagt på Agger Tange, hvor der ellers var lagt miner ud på en del af terrænet. De fik tilladelse; men på eget ansvar."* (H. Thomsen, Agger)

Agger Jagtforeningen som ramme om et socialt fællesskab

Årene under 2. verdenskrig, der var

præget af mangel på bl.a. kød, bragte endnu engang jagtens økonomiske betydning for småkårsfolk i fiskersamfundene i fokus. Men efter krigen var det stort set slut. Fiskeriet var nu så udviklet, at man kunne gå længere til havs og være ude i længere perioder. Mange fiskere kom nu kun hjem i weekenden, og jagten blev til en fritidsaktivitet og mistede sin økonomiske betydning.

Jagten fik i stedet en social betydning som en aktivitet, der knyttede folk sammen på tværs af andre skel i samfundet. Den kendsgerning, at fiskerne ofte var på havet i korte eller længere sammenhængende perioder, skabte et vist behov for noget at være fælles om. Her kom jagtforeningen ind i billedet som et rum, hvor man både kunne luftsætninger og styrke fællesskabet. Jagtens betydning som et socialt og kulturelt fællesskab er blevet større i takt med, at den økonomiske betydning er blevet mindre. Den lokale jagtforening blev et af de steder, hvor man blev socialiseret ind i samfundets normer og værdier i kystsamfundene. Jagtforeningen knyttede på en meget konkret måde befolkning og lokalitet sammen. De tiltag for at frede og beskytte naturen, der i de seneste årtier i stigende grad har været på samfundets dagsorden, har skabt nye konfrontationer mellem jægere og andre samfundsgrupper – et træk som også kendes fra fiskeriet. Jægerne var og er i høj grad med til at forvalte lokale naturressourcer, og jagtforeningen er blevet en aktør, der spiller en stor rolle i de forhandlinger, der handler om forvaltning af vores fælles natur.

Noter

- 1 Om udnyttelsen af klithederne i Thy er der publiceret 2 artikler: Da klitten blev brugt. I Sydthy Årbog 2005 samt Klit og hede i Thy i Historisk Årbog 2005. Begge artikler er skrevet af Mie Buus.
- 2 Landsarkiver for Nørrejylland. Fiskeri og jagtsager Hurup Politikreds Pk. 54. x8/1927.
- 3 Ifølge vildtforvaltningskonsulent Anton Linnet, Thy Statsskovdistrikt, blev de første jagtkontrakter mellem Klitvæsnet og private jagtselskaber indgået i 1890'erne.
- 4 P. V. Heiberg i Thylands fugle 1886.
- 5 De første klitplantager i Thy blev anlagt sidst i 1800-talet.
- 6 Ole Højrup skriver i artiklen Mågerammen fra 1961, at der er en sammenhæng mellem brugen af mågerammen og det fiskeri hvor der er lange perioder med stilstand efterår og vinter, hvilket bekræftes af den undersøgelse, som artiklen baserer sig på.
- 7 Oplysninger ifølge Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser: Jagt, fangst og ægindsamling 1970. Meddeler Niels Justesen født 1900 i Klitmøller.
- 8 Ole Højrup nævner i artiklen Hedens udnyttelse fra 1979, at man i de gamle købmændsbøger kan se, at der i oktober måned pludselig bliver solgt en del tynd messingtråd, og så begynder indhandlingen af harer. I 1880-erne betales der hvad der svarer til 2 dages løn for en god hare.
- 9 Ifølge annonce i Strandjægeren nr. 2 årgang 1942.
- 10 Kontrabog fra Vangså fra 1920. Der indgik flere kontrabøger fra henholdsvis Vangså, Klitmøller og Lyngby i undersøgelsesmaterialet.
- 11 Oplysning ifølge Arkivernes Informationsserie.
- 12 Ifølge faktura fra IFA PELS Aps blev ræv i 70'erne afregnet med 350-450 kr. alt efter kvalitet og vægt.
- 13 Københavns Pelscentral afregner i 1946 ifølge faktura med en efter eget udsagn lav gennemsnitspris for rød ræv på auktionerne i januar, februar og marts på 35-40 kr. og en toppris på ca. 95-100 kr. Priserne på andet pelsværk som ilder ligger betydeligt højere nemlig på 93 kr. Mår på 310 kr. og odder på 443 kr.
- 14 Også i de tilfælde hvor staten har købt klit- og hedekifter af folk i området, hvor der altså har været tale om et regulært køber-sælger forhold, mener mange, at de ikke har fået en rimelig kompensation. Mange var også af den opfattelse at man stadig kunne bruge området til jagt.
- 15 I bogen Nattens Venlighed skildrer forfatteren hvordan krybskytteri i nutiden foregår i Hanstedsreservatet syd Hanstholm. Bogen udtrykker en retfærdiggørelse af krybskytteri på disse arealer der før dannelsen af reservatet var jagtterræn for området fiskere og husmænd. Dette fredede areal forvaltes af Skov- og Naturstyrelsen og så sent som april 2006 blev der registreret et tilfælde af krybskytteri i dette område.
- 16 En kreaturtælling fra 1861 viser, at der til næsten alle ejendomme i Agger Sogn var et mindre fårehold; men kun få fiskere havde kreraturer.
- 17 Det gælder landsbyerne Vester Agger, Nørre Ålum og Sønder Ålum.
- 18 Oplysninger om befolkningstallet ifølge Trap Danmark, Thisted Amt.
- 19 Til undersøgelsen indgik som kildemateriale forhandlingsprotokollen for Agger Jagtforening 1933 - 1970.
- 19 Agger Tange administreres i dag af Thy Statskovvæsen. Tangen ligger hen som naturområde beskyttet gennem en naturfredning med bestemmelser for områdets udnyttelse til jagt og andre rekreative formål. Jagten er lejet ud til Agger Jagtforening.

Historiens vægt

Om historiske disputatsers tiltagende størrelse

Jens Chr. V. Johansen

Fortid og Nutid, juni 2007 s. 117-128.

Den gennemsnitlige længde på en dansk historisk disputats er steget betydeligt gennem årene. Målt på vægten er der tale om en stigning fra gennemsnitligt 400 gram pr. disputats for 150 år siden til knap 1800 gram idag med en klar tendens til markant stigning siden 1980erne.

Udviklingen, der gør nødvendigheden af en læsepult stadig mere påtrængende, svarer til lande, vi normalt sammenligner os med. Det er blevet foreslået, at den øgede længde skyldes større konkurrence mellem doktoranderne, ønsket om at vise belæsthed og større detaljerigdom. Artiklen peger på, at ikke mindst anvendelsen af computere har haft betydning og anbefaler, at sletteknappen bringes i hyppigere anvendelse.

Jens Chr. V. Johansen, f. 1949. dr.phil. ekstern lektor, SAXO-instituttet, Københavns Universitet.

Den svenske historiker Jan Lindegren har gennemgået de historiske disputats, der er blevet forsvaret mellem 1960 og 2004 ved universitetet i Uppsala,¹ og har kunnet konstatere, at de gennem årene er blevet stadigt mere omfangsrige.

Når øjnene glider hen over danske historiske disputats (f.eks. som de er opstillet på læsesal Øst på Det kgl. Bibliotek) fra de senere år, opstår der uvilkårligt en fornemmelse af, at en lignende udvikling også kan konstateres her i landet. Bøgerne er blevet tungere og mere uhåndterlige (hvilket naturligvis kun er et personligt iritationsmoment).

Nødvendigheden af en læsepult bliver stadig mere påtrængende,² hvad bestemt ikke var tilfældet ved læsningen af Anna Hudes disputats fra 1893,³ hvis vægtige indhold, trods afhandlingens beskedne omfang, ikke er blevet draget i tvivl.⁴ Allerede i 1991 påpegede professor Jens Erik Skydsgaard vægtforholdsspørgsmålet, da han opponerede ved forsvaret af Vincent Gabrielsens *Financing the Athenian Fleet. Public Taxation and Social Relations*, som i første omgang var udkommet som privattryk, da den senere skulle udkomme på et amerikansk forlag.⁵ Skydsgaard sagde, at hvis præses blot havde skrevet 5 gr.

I SANSENERNES VOL:

BONDEKULTUR OG KULTURSAMMENSTØ
I ENEVÆLDENS DANMARK

PETER HENNINGSEN

Peter Henningsens disputats er et godt eksempel på en af de seneste års tunge afhandlinger, og denne plakat, der blev fremstillet op til forsvaret i april 2006 var tilsvarende stor, 100x70 cm. Afhandlingen anmeldes andetsteds i dette hæfte af Fortid og Nutid.

mere, ville argumenterne have fremstået langt klarere.⁶

Selv om der er forskel på den danske og den svenske disputatstradition, har det på baggrund af professor Skyds-gaards observation og det voksende antal disputatser i to bind været indlysende at gennemgå de danske disputatser med historiske emner. Eftersom der i Danmark ikke er så mange universiteter som i Sverige, vil alle danske historiske disputatser blive inddraget og tidsperspektivet vil blive udvidet.

Disputatstraditionen

Mens opnåelsen af doktorgraden i Danmark ikke indgår i studierne, er det tilfældet i Sverige, hvor § 13 i *högskoleförordningen* af 1998 fastslår, at "*för doktorexamen fordras att doktoranden har blivit godkänd vid de prov som ingår i forskarutbildningen*".⁷

I begge lande opererer bekendtgørelserne om erhvervelse af doktorgraden med et kriterium for offentliggørelse. I den svenske bekendtgørelses § 17 oplyses det, at der skal være et tilstrækkeligt antal eksemplarer tilgængelige, således at der kan udføres en tilfredsstillende vurdering af afhandlingen. Herefter følger en markant afvigelse fra dansk praksis, idet det i Sverige er fakultetsnævnet, der bestemmer det mindste antal eksemplarer, der skal fremlægges af afhandlingen, og hvorledes trykkeudgifterne skal udredes. Det betyder m.a.o., at det er fakultetsnævnet, der afgør, hvorvidt en afhandling skal trykkes eller ej. Med det eksisterende svenske decentraliseringskoncept in mente betyder det reelt, at der ingen fast praksis findes for offentliggørelsen af svenske doktorafhandlinger.

I den danske bekendtgørelses § 16 hedder det, at forfatteren skal sørge for,

at eksemplarer af [afhandlingen] kan erhverves.⁸ Der er således intet krav om, at afhandlingen udgives som en bog, men det har været en fast skik indenfor genren historiske disputatser, at offentliggørelsen er foregået på denne måde, enten som en monografi eller som et bind i en tidsskriftsrække.⁹ I modsætning til den svenske afhandling skal den danske altså finansieres eksternt, og forskningsrådene har gennem årene stillet betydelige summer til rådighed for dette formål. I den forbindelse skal det påpeges, at Det humanistiske Forskningsråd (nu Forskningsrådet for kultur og kommunikation) er det eneste forskningsråd, der støtter udgivelsen af disputatser.¹⁰

Denne undersøgelses begyndelsestidspunkt er sat til 1855, der var året for den første historiske disputats på dansk, efter at kravet om latin ved disputatsforsvar var blevet ophævet. Det drejer sig om Ludvig Helvegs *De danske Domkapitler; deres Oprindelse, Indretning og Virksomhed før Reformationen*. Latinkravet havde optaget akademiske kredse voldsomt i det 19. århundredes første halvdel; i vid udstrækning fordi færre og færre mestrede sproget. Ifølge en forordning af 9. januar 1824 skulle disputatser skrives på latin, men da latinkundskaberne var vigende, kunne der gives dispensation fra dette krav, og det skete da også fra tid til anden gennem de følgende 30 år. Der blev dog ikke givet en tilsvarende dispensation fra kravet om, at forsvarshandlingen skulle foregå på latin.¹¹ Latinkravet til selve afhandlingen blev opgivet med bekendtgørelsen af 19. maj 1854, hvorefter præses selv måtte vælge, hvilket sprog han vil affatte afhandlingen på. Begrundelsen for at bibeholde latin var, bortset fra det hensigtsmæssige ved at have et internationalt videnskabeligt sprog,¹² at det var farligt for de "ukrænkelige videnska-

ber”, hvis disputatsernes indhold ved at være skrevet og forsvaret på dansk blev åbne for menigmand uden de tilstrækkelige forudsætninger.¹³ I årene efter 1854 indkom der ikke desto mindre ved næsten alle disputatshandlinger ansøgninger om, at også forsvaret måtte foregå på dansk, og det blev bevilliget. Derfor var det naturligt, da der i 1866 blev udstedt en bekendtgørelse om, at forsvaret skulle foregå på dansk.

Ved en anordning af 21. januar 1921 blev det besluttet, at sproget i afhandlingen almindeligvis skulle være dansk, men at den til gengæld skulle ledsages af et resumé på et fremmedsprog. Hvis bestemte forudsætninger var opfyldte, kunne afhandlingen affattes på engelsk, fransk eller tysk; det blev ikke fundet nødvendigt at omtale latin på linie med de andre sprog. Men allerede i 1908 havde diskussionen om sprog været rejst. Det blev da besluttet under henvisning til, at det ville skabe en uheldig afstand mellem universitetet og folket, hvis dansk forsvandt fra de akademiske afhandlinger.¹⁴ Et mindretal ved Det filosofiske Fakultet (deriblandt historikerne Kristian Erslev og J.A. Fridericia) fandt, at det ville være til gavn for dansk videnskab, hvis afhandlingerne kunne offentliggøres på et fremmedsprog.

Udviklingen 1855-2006

For overskuelighedens skyld er en traditionel periodisering fra Historisk Institut ved Københavns universitet blevet fulgt.¹⁵ Det betyder, at der – for så vidt angår disputatsernes emner - skelnes mellem fem tidsafsnit: oldtid, middelalder, 1500-1800, 1800-1900 og det 20. århundrede.¹⁶

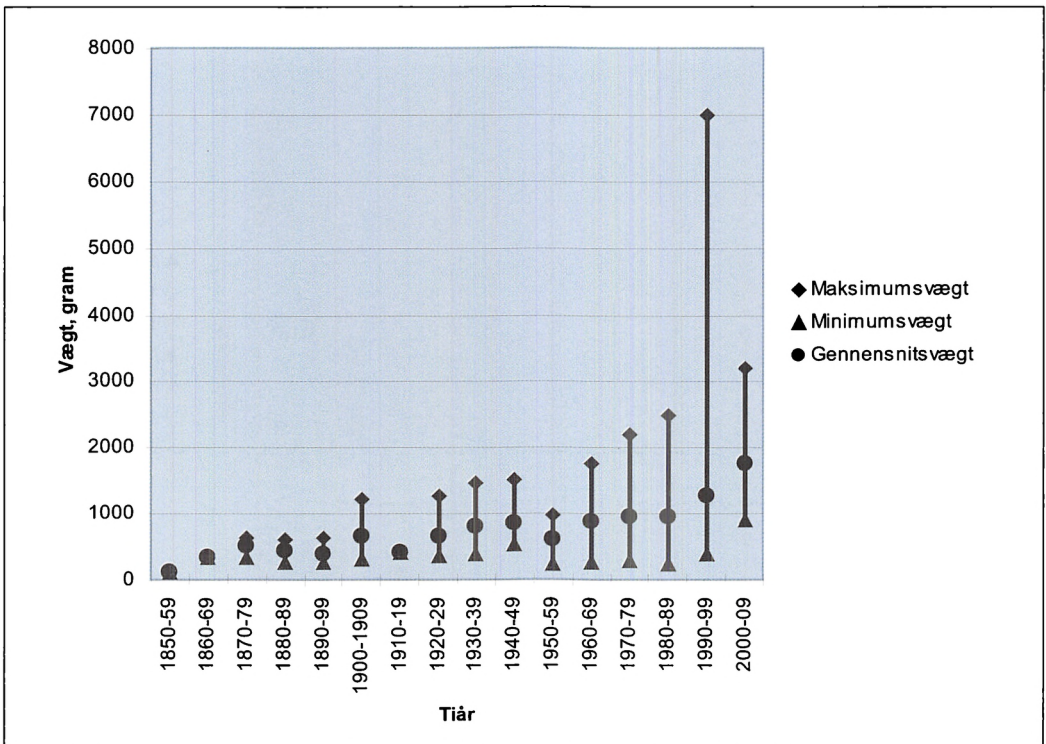
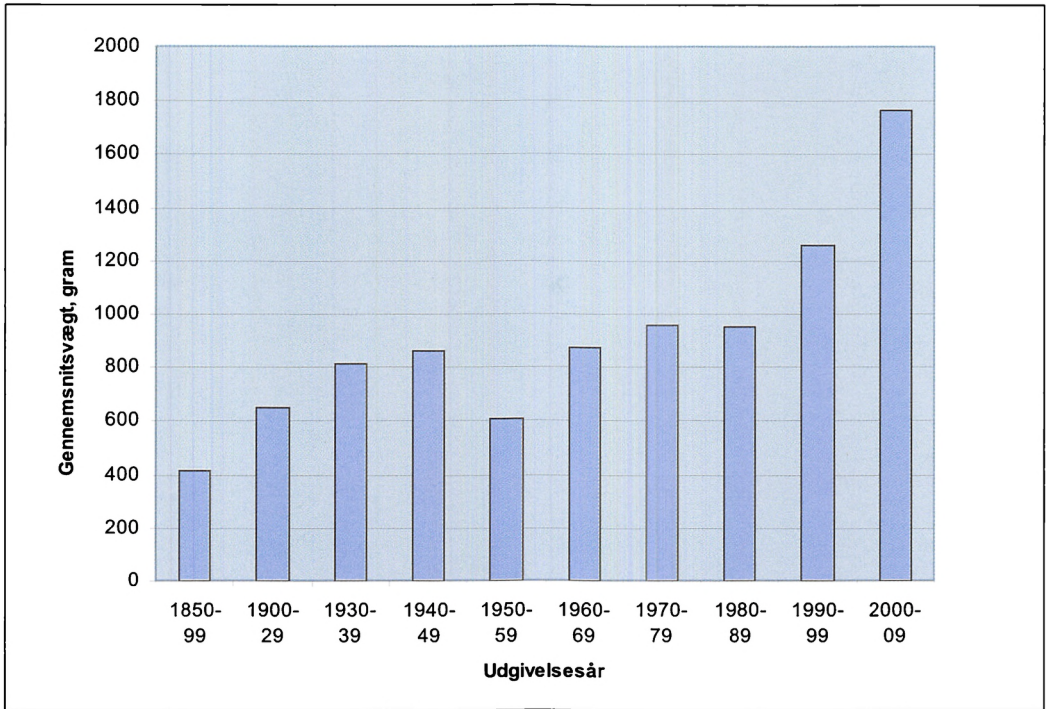
Endvidere er begrebet historie forstået i vid betydning; det medfører, at ikke alene disputatser skrevet af forske-

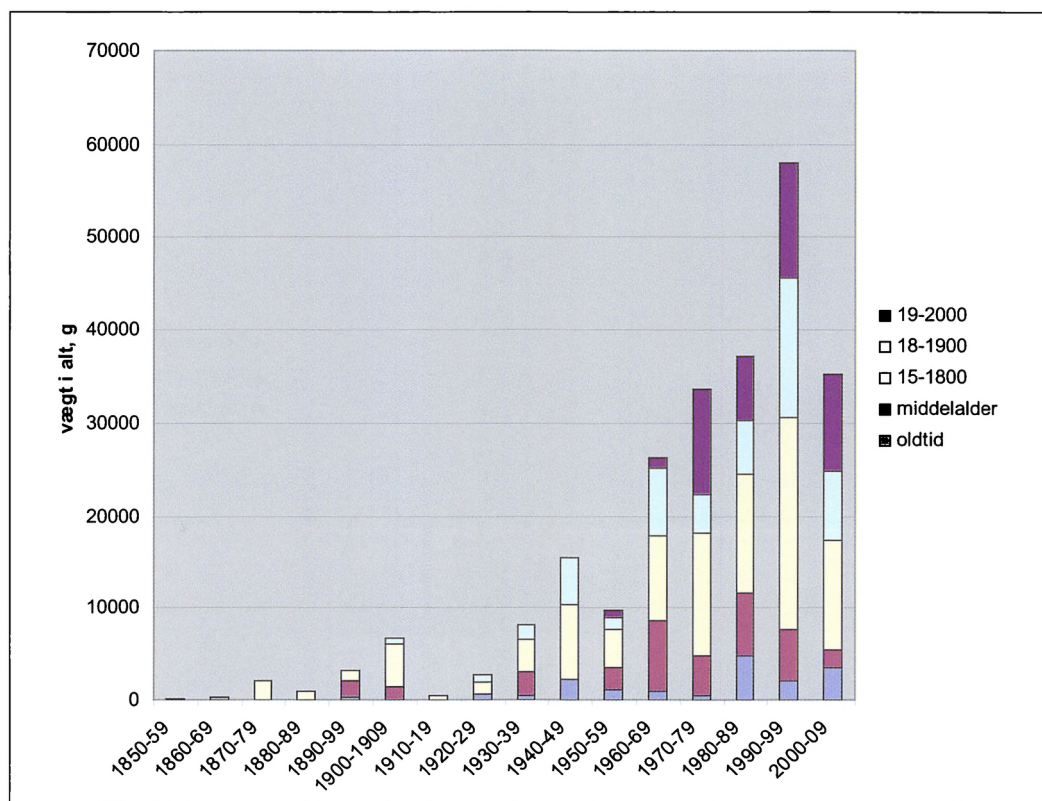
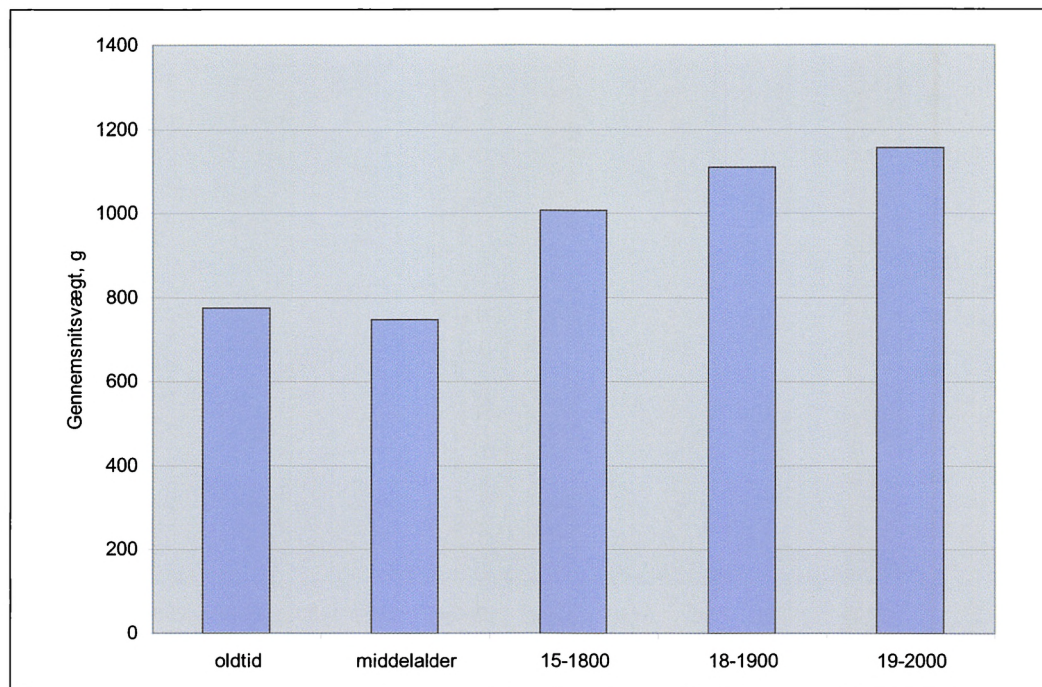
re med en uddannelse i faget historie er blevet vejet og vægtet. Det er genstanden frem for personen, der er af interesse i denne sammenhæng. Teologiske disputatser med et historisk emne er medtaget, f.eks. Troels Dahlerups *Det danske sysselprovsti i middelalderen*¹⁷ og en disputats om salmesang i Sønderjylland,¹⁸ Axel Rubows disputats om renten, der belønnes med den statsvidenskabelige doktorgrad,¹⁹ samt en medicin-historisk disputats forsvaret for den medicinske doktorgrad.²⁰ Ikke alene disputatser forsvaret ved de ”gamle” universiteter er opgjort; derfor er f.eks. også Vagn Skovgaard-Petersens disputats²¹ fra Danmarks Lærerhøjskole (nu Danmarks Pædagogiske Universitetsskole) og Ole Bostrups om dansk kemi fra Danmarks Tekniske Universitet medtaget.²² På tilsvarende vis er en farmaceutisk disputats, der blev forsvaret ved Danmarks Farmaceutiske Højskole, inddraget.²³

For at dokumentere de svenske disputatser øgede omfang talte Jan Lindegren tegn, forstået som anslag pr. linie pr. side. Jeg har valgt at veje disputatserne på en ganske almindelig køkkenvægt (når det var muligt) og ellers på en badevægt.²⁴ Det er indlysende, at der kan rejses indvendinger mod denne fremgangsmåde. Der er over de ca. 150 år således ikke taget hensyn til ændringer i papirkvalitet, ligesom der heller ikke er korrigeret for indbinding. Den forholdsvis tynde hæftede indbinding af Alex Wittendorffs disputats²⁵ er ikke blevet modregnet mod den tykke helbinds indbinding af Jens Henrik Koudals afhandling²⁶. Disse to udgivelser er ikke stillet op som modpoler, - blot som paradigmatisk eksempler.

Vægtforøgelse

Når disputatserne er blevet vejet er det

ene og alene for at vise udviklingen over tid, for om muligt at påvise et udviklingsforløb, der, som diagrammet viser, til overmåde er blevet dokumenteret. Der er ikke blevet taget hensyn til decimaler; vægten er kun opgivet i gram.

Der er forsvaret 246 disputatser med historisk indhold siden 1855, og der kan iagttages et jævnt udviklingsniveau indtil 1960'erne, da der foregik en kraftig øgning af antallet, som fortsatte ind i 1990'erne, og mens gennemsnitsvægten holdt sig konstant indtil 1970'erne, foregik der derefter en vækst i vægten, der er fortsat med at stige.

Der kan konstateres en koncentration af disputatser, der behandler tidsrummet 1500-1800. Det drejer sig om 96 disputatser, altså lige under 40 % af de forsvarede disputatser, og der er iøjnefaldende, at der i de fire årtier, der er gået fra 1960 i gennemsnit er forsvaret 12-15 disputatser i hvert tiår om denne tidsperiode. Dette afspejler sig til gengæld ikke i universitetsspecialerne.²⁷ Der er næstflest disputatser med emner fra middelalderen, men udviklingen tyder på, at disputatser med indhold fra de to sidste århundreder i hastig vækst snart vil indhente de middelalderlige, og en sammenligning med antallet af disputatser forsvaret i det 21. århundrede viser, at disputatser med emner fra 1900-tallet procentvis er blevet langt flere.

Denne konstatering er interessant af den grund, at den også afspejler sig i antallet af universitetsspecialer. Det bliver således et spørgsmål, om der kan aflæses en generel forskydning i genstandsinteressen indenfor historiefaget, af en interesse der over næsten 100 år ellers har været forbløffende konstant. Spørgsmålet må naturligvis rejses, hvorvidt der kan findes en årsag til denne interesse for det nævnte tidsrum.

To forhold kan konstateres ved en betragtning af kurverne. Den ene er, at

antallet af disputatser steg i to årtier: i 1960'erne og i 1990'erne. Antallet af disputatser i 1960'erne er opgjort til 34, mens det for 1990'ernes vedkommende kan opgøres til 48. Den førstnævnte stigning lader sig egentlig ganske enkelt forklare med det øgede antal ansættelser foranlediget af fremkomsten af det såkaldte masseuniversitet. Væksten i 1990'erne er derimod ikke slet så indlysende, eftersom der ikke foregik massive ansættelser af nye undervisere, som det var tilfældet 20-25 år tidligere.

Doktorgrad og ph.d.

I 1988 blev ph.d.-graden indført²⁸, den afløste den eksisterende licentiatgrad: og der var en voldsom diskussion om, hvilken betegnelse indehaverne af denne grad skulle have. Det skyldtes, at danske forskere i udlandet mødte vanskeligheder, fordi de ikke havde den akademiske grad, deres udenlandske kollegaer havde. Dette problem blev diskuteret ved de højere læreanstalter og i Undervisningsministeriet, og der kom forslag om, at betegnelsen kunne være dr. lic. phil. eller dr. lic. med. – alt efter fag. Men man endte med betegnelsen ph.d., selvom et enkelt universitet påpegede, at "adskillelsen mellem en Ph.D. opnået på baggrund af en dansk licentiatgrad og en dansk doktorgrad bortviskes med en sådan generel anvendelse af Ph.D."²⁹ En uge før bekendtgørelsen blev udstedt slog Direktoratet for de Videregående Uddannelser fast, at ph.d.-graden intet havde med doktorgraden at gøre, idet den almindelige doktorgrad fra alle sider var ønsket opretholdt. Dette synspunkt var Undervisningsministeriet enigt i.³⁰

Udviklingen gennem 1990'erne og ind i det 21. århundrede viser, at denne opfattelse også blev delt af historikerne.

Antallet af disputatser fortsatte med at stige. Til gengæld er vandene skilt mellem de humanistiske fakulteter og de naturvidenskabelige, hvor tallene for den naturvidenskabelige doktorgrad viser, at denne doktorgrad næsten er forsvundet og er blevet erstattet af ph.d.³¹

Doktoranderne

Generelt var det forskere med faste ansættelser, der også i 1990'erne ligesom i 1960'erne skrev disputatser, og i den sammenhæng skal det givetvis ses, at det gennemsnitlige antal år, der blev anvendt til at skrive en doktorafhandling (målt som antallet af år mellem afsluttet kandidatgrad og forsvaret disputats) også er steget en anelse: fra lige under 17 år i 1960'erne til lidt over 18 år i 1990'erne. En væsentlig forskel er imidlertid, at enkelte af afhandlingerne fra 1990'erne virkelig må betragtes som livsværker, der har taget næsten en menneskealder at skrive. I denne gruppe kan opregnes tre værker, hvor afstanden mellem kandidatår og disputatsudgivelsen er mere end 40 år (de to nærmede sig oven i købet næsten 50 år). I 1960'erne var den længste årrække 35 år.³² Til gengæld var der to i 1960'erne, der var hurtigere end den hurtigste i 1990'erne.³³ Det andet forhold, der kan konstateres er, at bøgernes vægt stiger markant: fra ca. 800 gr. i 1960'erne til over 1300 gr. i 1990'erne. Oven i købet skal endnu en udvikling bemærkes; tekniske hjælpemidler bliver vedføjjet disputatserne, eksempler er microfichekort eller en CD-rom. Det øger naturligvis ikke vægten, men det gør bøgerne mere besværlige at læse.

Det er en bemærkelsesværdig udvikling, at vægten i dette årtusinde er fortsat med at stige, således at gennemsnitsvægten i løbet af de første seks år af det-

te årti har oversteget 1800 gr., og at antallet af to-bindes værker (måske som en følge af den øgede vægt) også er øget.

Disputatser med et emne fra oldtiden hører gennemsnitligt til i den lettere ende, undtagen i tidsrummet 1980-89 hvor de indtager en bemærkelsesværdig førsteplads, mens disputatser med emner fra 1500-1800 og 1800-1900 i andre årtier konkurrer om at være de tungeste. Rent umiddelbart er det overraskende, da det må formodes, at kildematerialet til det 20. århundredes historie er rigeligere end til det 17. århundredes. Denne meget bastante antagelse henter en vis vægt fra det forhold, at disputatser med emner fra middelalderen i det store og hele vejer mindre end disputatserne, der behandler de to tidsrum fra 1500 til 1900.

En europæisk nyskabelse

Udviklingen som beskrevet i Danmark og Sverige kan genfindes i andre europæiske lande. I England er der ganske vist begrænsninger på selve teksten i PhD-afhandlingerne, men det "omgås" ved at tilføje appendikser og vedlægge afhandlingen en CD-rom. I Tyskland skal der skelnes mellem *Dissertationer*, der indbringer den skrivende en Dr.Phil.-grad og *Habilitationsskrifter*, der indbringer Dr.Habil.-graden. *Dissertationer* bliver som regel offentliggjort, mens det ikke er tilfældet for *Habilitationsskrifter*, og de førstnævnte skrifter er på tilsvarende vis som de svenske doktorandafhandlinger led i den karrieremæssige udvikling; der ses da også et stigende krav om, at de skal betegnes som PhD-afhandlinger. Men begge typer afhandlinger har et voksende omfang. I Frankrig blev den gamle *thèse d'état*, der var kendetegnet ved at være meget omfangsrig, afskaffet i 1984 for at give andre end fransk-

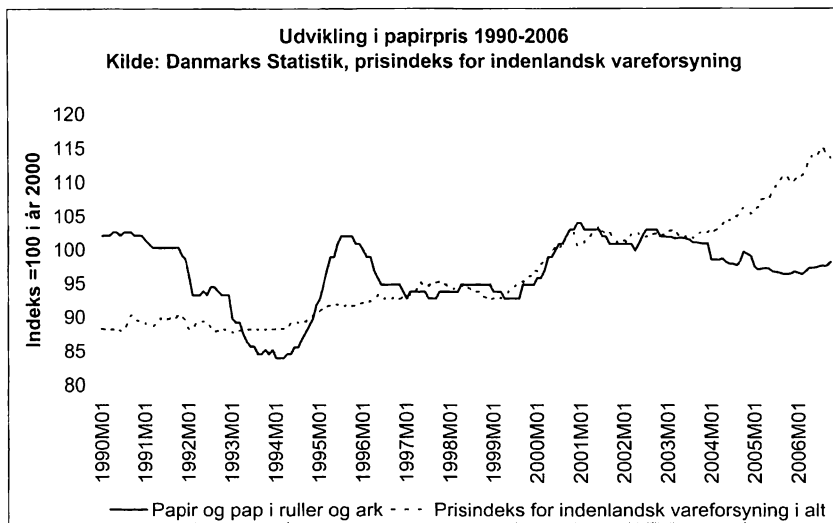
mænd mulighed for at søge arbejde på franske universiteter. Der har imidlertid været en lang overgangsperiode for *thèse d'état*, da den sidste blev fremlagt i 2002. Afløseren for denne afhandling var PhD-afhandlingerne, der blev sat til ikke at overskride 300 sider; tilsyneladende er denne grænse ikke til at overholde, eftersom der findes eksempler på afhandlinger, der nærmer sig de 1000 sider. På tilsvarende vis som i Tyskland findes der nu i Frankrig dels et eksamenskrav (*agrégation*), dels et krav om at skrive en *habilitation* for at blive professor. Det indebærer, at endnu en bog sammen med adskillige artikler fremlægges for at opnå denne grad, og endvidere at kandidaten producerer en syntese over sit hidtidige og en plan for sit fremtidige arbejde (i vid udstrækning som en hjælp til de PhD-studerende, der kunne tænkes at knytte professoren til sig som vejleder).³⁴

Udviklingen i U.S.A. er ikke helt så entydig, men det kan oplyses, at de omskrevne PhD-afhandlinger, der indleveres til forlag i håbet om, at de vil blive trykt, bliver mindre. Det er nok meget forståeligt; da der er større mulighed for, at et forlag vil trykke et manuskript på 2-300 sider frem for et på 5-600 sider.³⁵

Afslutning

Vægtforøgelsen er altså et generelt europæisk fænomen. Spørgsmålet bliver, hvorvidt der kan findes et svar på, hvorfor det er gået den vej. Umiddelbart synes der at være flere mulige forklaringer. Computernes indtog gør det lettere at skrive løs (med den ide i baghovedet at det altid kan slettes, men det bliver så ikke gjort). Brugen af computer har også medført, at omkostningerne ved bogudgivelser er reduceret betragteligt. Det skyldes naturligvis, at de fleste for-

fattere nu afleverer en tekstfil til forlaget, der i det store og hele kan anvende denne med et minimum af bearbejdelse. Det er et krav fra forlagene, at der afleveres et trykklart manuskript. Tidligere skulle et manuskript klargøres for trykning af forlaget. Papirpriserne spiller også ind i denne sammenhæng, men som grafen³⁶ viser (se s. 126), var udviklingen i papirpriserne i 1990'erne ikke af en sådan karakter, at de tilskyndede til et øget papirforbrug til disputatserne. I midten af 1990'erne skulle den nærmere have ansporet til et mindre forbrug. I øvrigt har jeg svært ved at forestille mig, at der er tale om en økonomisk kalkule under udarbejdelsen af manuskriptet. Man kan næppe forestille sig, at en forsker tænker, at han/hun vil skrive 200 sider mere, fordi det er billigere at få trykt p.g.a. af faldende papirpriser. Et andet parameter, der må overvejes, er Forskningsrådets bevillingspraksis, og her finder man en interessant udvikling. Såvel i *Forskningssekretariatets vejledning om støtte til disputatser* fra 1978 som i brochuren fra 1984 oplyses det, at "*støttens omfang vil være afhængig af en vurdering i det enkelte tilfælde, men tilsigter normalt at være så stor, at publikationen ... ikke forhindres af økonomiske grunde*". Men i 1991 er der vedtaget en ny praksis,³⁷ eftersom det oplyses, at støtten normalt ikke vil kunne overstige "*de gennemsnitlige udgifter af et manuskript på ca. 350 s. i et oplag på 500 ekspl., hvilket i 1990 svarer til ca. 70.000 kr.*" Det tilføjes, at det er en forudsætning, at "*manuskriptet leveres i maskinlæsbar form, gerne diskette, og at støtten er afhængig af evt. bemærkninger i votum angående publiceringen*", men også at støtten som et minimum altid vil være af et "*sådan omfang, at udgifterne til fotokopiering ... i det nødvendige antal eksemplarer i forbindelse med disputatsforsvaret vil kunne dækkes*".³⁸ Det kan

således konstateres, at der reelt er sat en grænse for størrelsen (på tilsvarende vis som ved PhD'er i England) og for den støtte, der kan ydes. Det betyder, at hvis disputatserne var blevet mere omfattende end anbefalet af SHF, måtte forfatterne søge støtte andetsteds for at få finansieret de ekstra sider (eller andet udstyr som helbind eller illustrationer). Men det er netop efter 1990, at disputatserne blev større, og spørgsmålet bliver da, hvorledes det er finansieret. En sammenligning mellem disputatser udgivet i 1970'erne og i 1990'erne tydeliggør, at den eksterne finansiering er steget betydeligt efter 1991. Mens det var meget sjældent i 1970'erne, da kun 12 % måtte søge støtte fra andre støttekilder, er tallet i 1990'erne steget til 41 %. I den første periode var det især bøger med illustrationer, der måtte søge støtte, og det var ikke, fordi det var disputatser fyldt med farvebilleder. I realiteten var de forholdsvis beskedent udstyret, men de har givetvis været dyre at producere,³⁹ og det var nok med en ekstra bevilling. I 1990'erne er der kommet ekstra bevillin-

ger fra 2-3 fonde, når det har været nødvendigt,⁴⁰ og det er kun i meget sjældne tilfælde, at det har været påkrævet at henvende sig til flere fonde for at opnå det produkt, forfatteren har ønsket.

Konklusion

De større danske disputatser må således på baggrund af denne lille undersøgelse indsættes i et generelt europæisk mønster, hvor det er tydeligt, at afhandlingerne i fire andre europæiske lande, som Danmark almindeligvis sammenligner sig med, også tager til i omfang. Årsagerne hertil kan og bør diskuteres. Jan Lindegren har fundet en intern konkurrence mellem de studerende,⁴¹ og Heide Wunder synes at mene, at der nærmest er tale om et middel til at vise doktorandernes belæsthed. Det er heller ikke fordi, disputatserne dækker længere tidsrum. I en anmeldelse er det blevet påpeget, at detaljerigdommen har taget til i omfang,⁴² og det har da også medvirket til den voksende størrelse. Endelig kan

en femte mulighed søges i den fortravlede verden, det er lykkedes os at skabe, og som også giver sig udtryk indenfor det akademiske verden. Anvendelsen af computere har på mange måder lettet skriveprocessen, ideerne får lov til at

fæste sig på harddisken, som de opstår, men det er ikke sikkert, at alle ideerne er lige gode og fortjente at optræde på tryk. Eller sagt på en anden måde: sletteknappen på computertastaturet burde måske bruges flittigere⁴³, end det er tilfældet.

Noter

- 1 Jan Lindegren, "Längre och längre år från år. Doktorsavhandlingar i historia 1960-2004", (Svensk) Historisk tidskrift (2004)
- 2 For at imødegå enhver mistanke om at forfatteren bruger al sin tid på historiske disputater henvises til Jens Chr. V. Johansen. "Med kappe og kårde", Siden Saxo, 8 (1991), pp. 4-9 og "Broder Cadfael og Søster Fidelma. Den historiske krimiserie: oplysning og underholdning." Bogens verden. Tidsskrift for kultur og litteratur, 85 (2003), pp. 28-32
- 3 Anna Hude, Danehoffet og dets Plads i Danmarks Statsforfatning. København, 1893
- 4 Det skal bemærkes, at Anna Hude var den første kvindelige doktor i Danmark. For en liste over de første kvindelige doktorer, se Dansk kvindebiografiske leksikon 4, red. Jytte Larsen et al. København, 2000, p. 163
- 5 The Johns Hopkins University Press, 1994
- 6 Citeret efter egen og andres hukommelse.
- 7 En tak rettes til professor Harald Gustafsson fra Lunds universitets historiske institut, der har været behjælpelig med oplysninger om forholdene i Sverige.
- 8 Den seneste bekendtgørelse er Undervisningsministeriets bekendtgørelse af 14. august 1996 om doktorgrader.
- 9 Den sidstnævnte mulighed forekommer yderst sjældent; et eksempel er Ole Widdings "Markfællesskab og landskifte. Studier over lollandske markbøger 1681 og 1682", der udkom som Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og historie 1948
- 10 Jeg takker forskningsrådsmedlem, dr. phil. Anne Løkke for denne oplysning.
- 11 Fritze Smith, Bidrag til doktordisputatsens historie ved Københavns universitet, København, 1950, p.82f.
- 12 Det kan overvejes, om det stigende krav om engelsk som videnskabeligt sprog i Danmark, er inspireret af denne debat fra det 19. århundrede.
- 13 Smith, Bidrag, p. 93
- 14 Ibid., p. 113
Det er tankevækkende, at samme idekompleks er fremme i den offentlige debat i 2007; 30. januar 2007 har Dansk Folkeparti fremlagt et forslag til folketingsbeslutning om forberedelse af en dansk sproglov, der skal sikre det danske sprog en stærkere placering og forhindre domænetab til især engelsk. Situationen på universiteterne skal indgå i folketingsdebatten. Bemærk brugen i folketingsstingsresuméet af begrebet domæne !!
- 15 At periodiseringen betegnes som traditionel betyder i denne sammenhæng, at det var den, jeg oplevede, da jeg i 1969 begyndte at læse historie
- 16 Egentlig er det overraskende, at denne periodisering også kan genfindes for disputatsernes vedkommende. Den eneste disputats, der overskrider disse tidsgrænser er Grethe Jacobsens Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400-1600 lovfaste Mænd og ærlige Kvinder. København, 1995 og Bo Fritzboeger, A Windfall for the Mag-nates. The Development of Woodland Ownership in Denmark c.1150-1830. Odense, 2004
- 17 København, 1968

- 18 H.Hejselbjerg Paulsen, Sønderjyds Psalme-sang 1717-1740. København, 1962
- 19 Axel Rubow, Renteforhold i Danmark i Tids-rummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov. København, 1914
- 20 Johannes Brix. En sammenlignende studie af udviklingen indenfor lægestanden i kongeriget og hertugdømmet Slesvig indtil år 1864. Aabenraa, 1992
- 21 Vagn Skovgaard-Petersen, Dannelse og demo-kрати. Fra latin- til almenskole. Lov om højere almenskoler 24. april 1903. København, 1976
- 22 Ole Bostrup, Dansk kemi 1770-1807. Den kemiske revolution. København, 1996. Det er med kun let skjult stolthed, at det i institutionens årsskrift oplyses, at det er den første historiske disputats fra Danmarks tekniske Uni-versitet.
- 23 Poul Reinhardt Kruse, Lægemedelpriserne i Danmark indtil 1645. En undersøgelse af lov-givningen for fastsættelse af forbrugerpriserne på lægemidler. København, 1991
- 24 Forfatteren og historikeren Dan H. Andersen har været behjælpelig med teknikken i denne lille undersøgelse
- 25 Alex Wittendorff, Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede, København, 1973
- 26 Jens Henrik Koudal, For borgerne og bønder. Stadsmusikantvæsenet i Danmark 1660-1800. København, 2000
- 27 Se specialelisterne i Siden Saxo og Historisk tidsskrift.
- 28 Med Ph.D.-bekendtgørelsen af 17. oktober 1988 foregik der en kraftig tilnærmelse til den svenske doktorandeksamen, idet det i § 4 hedder, at tildeling af ph.d.-graden forudsætter normalt, at vedkommende har været indskrevet som ph.d.-studerende og har gennemført et ph.d.-studium tilrettelagt af institutionen.
- 29 RA, Undervisningsministeriet, Universitetsafdelingen (arkivnr. 1657); Journalsager 1984-1989, 250/0-5 (pk. 234)
- 30 Ibid.
- 31 En tak skal lyde til cand.med. Jørgen Tranum Jensen for denne oplysning.
- 32 Gotlieb Japsen, Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. Tønder, 1968
- 33 Det drejer sig om Jens Engberg, der brugte tre år til Det slesvigske spørgsmål 1850-1853. København, 1968 og Ole Feldbæk, der brugte fem år til India Trade under the Danish Flag 1772-1808. København, 1969
- 34 En tak skal rettes til professor emerita Heide Wunder (Kassel Universität), professor Jens E. Olesen (Ernst Moritz Arndt Universität Greifswald), senior lecturer Robert Walinski-Kiehl (University of Portsmouth), professor Robert Muchembled (Université de Paris XIII) og maître de conférence Pierrick Pourchasse (Université de Bretagne Occidentale – Brest) for disse oplysninger. De meget store tyske af-handlinger er i en privatsamtale blevet betegnet som "aufgeblast"
- 35 En tak skal lyde til professor Merry Wiesner-Hanks (University of Wisconsin at Milwaukee) for hjælpen.
- 36 En tak skal lyde til lektor Jan Pedersen, der har fremstillet grafen.
- 37 Se Information om SHF og rådets fondsfunktion
- 38 I SHF-brochuren fra 1997 findes ingen tilsvarende oplysninger, hvorfor det formodes, at praksis er uændret.
- 39 Se Erna Lorenzen, Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850. Aarhus, 1975
- 40 Det kan eksempelvis være et ønske om helbind, så værket kan klare mere end to gen-nemlæsninger.
- 41 En student fortalte sin vejleder, at der måtte skrives så meget, ellers "skule de inte räknas", Lindegren, "Långre", p. 631
- 42 Henrik Becker-Christensen. "Disputatsopposition". Historie (2006), p. 121
- 43 Lindegren, "Långre", p. 636, "Det tar helt enkelt en betydande tid att skära ned ett stort manus".

Skam, Skyld og Straf

Inga Floto

Fortid og Nutid, juni 2007, s. 129-137.

Et skuddrama i indvandrer miljøet på Nørrebro i forsommeren 2005 medførte en konfrontation mellem forskellige retsopfattelser. Debatten afslørede samtidig en vis usikkerhed omkring dansk retshistorie hos flere af deltagerne, som dette lille essay vil søge at råde bod på. Artiklen er baseret på den af Michel Foucault inspirerede opfattelse, at vi ikke nødvendigvis lever i den bedste af alle verdener, og at vores retssystem ikke nødvendigvis er udtryk for den højeste visdom og retfærdighed. Retssystemer er kulturelle størrelser (og magtteknologiske instrumenter i Foucaults optik) og kan analyseres som forskellige, men ligeværdige systemer. Ære og skam, skyld og straf er centrale begreber i ethvert retssystem, men indgår med forskellig vægt til forskellig tid. En analyse af netop disse begreber sætter vores eget system i relief.

Inga Floto, f. 1937, dr.phil. og indtil 1. maj 2006 professor i nyere og nyeste tids historie ved Københavns Universitet. Artiklen udgør den faglige del af hendes afskedsforelæsning 29. september 2006.

Med udgivelsen af *Surveiller et punir* (da. *Overvågning og straf*) i 1975 indledte Michel Foucault en veritabel revolution i studiet af straffenes historie, fordi han definitivt gjorde op med den fremskridtstænkning og selvgratulerende humanitetsbegejstring, der hidtil havde domineret forskningsfeltet og præget beskrivelserne af strafferettens udvikling siden middelalderen. *"Det er velkendt for retshistorikerne, at straffene er blevet mindre strenge de sidste århundreder"*, skrev han i en central passage. *"Men længe blev dette opfattet rent kvantitativt – som at der blev mindre grusomhed, mindre lidelse, større mildhed, mere respekt, mere "humanitet". I virkeligheden ledsages disse ændringer af, at afstraffelsen skifter retning. Mindre intense li-*

delser? Måske. Men det som er sikkert, er at straffenes genstand er blevet en anden. ... Siden det ikke længere er kroppen er det sjælen. Nu når soningen ikke længere skal arte sig som fysisk lidelse, bør straffen have dybdevirkning på hjertet, tanken, viljen, tilbøjelighederne". For Foucault er der altså ikke tale om fremskridt, og humanitet har han sat i anførselstegn, men om to *forskellige og ligeværdige* straffesystemer med hver sit rationale og hver sin magtteknologi, som han så gør til genstand for en nærmere analyse. Ved at fornægte fremskridtet etablerer han samtidig en diskontinuitet, der gør det muligt at se *begge* systemer udefra og dermed behandle dem med samme kritiske distance.

Foucaults hovedinteresse var de

magtteknologiske aspekter af de forskellige straffesystemer, men der er intet til hinder for at anvende samme metode på andre aspekter af strafferettens historie. For et par år siden blev jeg bedt om at holde et foredrag over temaet "skam, skyld og straf – historisk set" ved et seminar afholdt af Folkekirkens Efteruddannelse. I mellemtiden er problemstillingen pludselig blevet meget aktuel, fordi et skuddrama i indvandremiljøet på Nørrebro i forsommeren 2005 bragte to forskellige retsopfattelser på kollisionskurs netop på grund af deres forskellige vægtning af disse begreber. Jeg har valgt at gøre tre nedslag i historien – de middelalderlige landskabslove, 15-1600-tallets såkaldte "strengt straffesystem", og strafferetsrevolutionen o. 1800 – for at undersøge, hvordan disse forskellige systemer "tænker" om begreberne skam, skyld og straf. Det, der interesserer mig, er begrebernes sociale funktion, ikke den individualpsykologiske betydning.

Landskabslovene

De middelalderlige danske landskabslove – Skånske Lov, Valdemars og Eriks Sjællandske Love, og Jyske Lov – er nedskrevet i tiden o. 1200. Nedskrivningen af de tre første er sandsynligvis sket på privat initiativ, mens den fjerde og sidste, Jyske Lov, er vedtaget på et rigsmøde i Vordingborg i 1241 og bærer Kong Valdemars (Sejrs) navn. Lovenes nedskrivning er altså et produkt af Valdemarstiden, der var en periode med store økonomiske, sociale og politiske forandringer, hvor kongen i samarbejde med kirken søgte at konsolidere sin magt, og lovenes nedskrivning skal ses som en del af denne proces. Det er desuden klart, at kirken har haft en væsentlig indflydelse på deres nedskrivning, ikke alene fordi det var gejstligheden, der beherskede

skrede skrivekunsten. Jyske Lovs berømte fortale er påvirket af kanonisk ret og lovens nedskrivning tillagt Biskop Gunner af Viborg, mens Ærkebiskop Anders Sunesen er forfatter til en latinsk parafase af Skånske Lov. Lovene afspejler denne brydningstid og rummer både nye og gamle – måske meget gamle – sædvaneretslige regler, men de nærmere enkeltheder er omstridte. Det er imidlertid ikke væsentligt i denne sammenhæng, det væsentlige er, hvordan lovene "tænker".

Det samfund, lovene afspejler, er et samfund, hvor det gamle fejde- og slægtsamfund møder nye sociale normer sat af konge og kirke i fællesskab, men hvor ære og skam stadig er de dominerende sociale begreber. De islandske sagaer beskriver de kulturelle normer, der ligger til grund for en sådan samfundstype. Familiens ære kræver, at der hævnnes for begået uret, og skammen rammer den, der ikke hævner. *"Jeg kalder Gud og gode mænd til vidne på, at jeg sværger dig til, ved alle Kristes kræfter, og ved din manddom og dit manddomshjerte, at du skal hævne alle de sår som [min mand] havde på sit døde legeme - ellers skal du hedde hver mands nidding"*, siger Hildegunn til sin onkel Flose i en af de afgørende scener i Njals saga. Han havde tilbudt at hjælpe hende til et ærefuldt forlig, *"efter det som alle gode mænd synes på alle måder er os til oprejsning"*, men Hildegunns udfordring til Floses ære og dermed hele sociale status er af en sådan karakter, at han ikke ser nogen vej udenom blodhævnen, selv om han samtidig ved, at det vil betyde døden for mange gode mænd, måske også ham selv. Tragedien er uafvendelig.

I et sådant samfund fylder æren hele rummet. Fejde og blodhævn er naturlige svar på krænkelser, volden er det sprog, man taler. I mangel af en overordnet straffemyndighed, en stærk statsmagt,

findes kun den private hævn, og hæftelsen er kollektiv. Familier bøder kollektivt og hævner kollektivt. Det er på denne baggrund, man skal forstå landskabslovene, de sætter regler for konfliktløsning. Voldsspiralen skal bremses. Tinget er det forum, hvor konflikter bringes op. Det er her, anklager føres frem. Der er tale om private søgsmål, også inden for det vi i dag ville kalde strafferetten, og privat straffuldbyrkelse. Den anklagede kan rense sig ved ed og mededsmænd, det såkaldte negative bevis. Bøder er den alt dominerende straf for sår, legemsbeskadigelser, osv., kun tyveri er behæftet med dødsstraf (i Jyske Lov dog også visse former for drab og røveri, samt ildspåsættelse). For drab betales mandebod til den dræbtes familie, men mandeboden kan afslås, og retten til hævn dermed fastholdes.

Det er vigtigt at holde sig for øje, at bødesystemet og mededsinstitutionen sigter mod forlig, ikke retfærdighed. Retfærdighed er et begreb, der overhovedet ikke findes i denne tankegang. Det handler om ære og skam, ikke om ret og uret, og det kan være skamfuldt at indgå forlig. Af Anders Sunesens parafase af Skånske Lov fremgår, at loven også har forsøgt at løse dette problem i form af en særlig edsaflæggelse af begge forligsparter. Med sikkerhedseden, også kaldet *trygd*, sværger den dræbtes frænder, at de ikke fremover vil hævne sig på dem, der har erlagt boden. Mens omvendt de, der betaler boden, sværger, at de selv ville have modtaget bod, hvis de havde befundet sig i samme situation. Det er den såkaldte jævnings- eller lighedseden, og Anders Sunesen tilføjer: *“Men lighedseden kræves altid meget ihærdigt, thi når de krænkede ligestilles med den, der krænker dem, bortfalder den ringeagt, som plejer at ramme dem, som har måttet finde sig i overgreb fra retsbryderes side; thi kloge folk lægger altid mere*

vægt på et uplettet navn og på generhvervelsen af det omdømme, de har krav på, end på en godtgørelse i penge”.

Manddrab kan altså i visse sammenhænge betragtes som både ærefuldt og nødvendigt, ja, som en dyd. Hør blot, hvad den førkristne islandske skjald, Egil Skallagrimsøn, kvæder om sin højt elskede druknede søn i *Sønnetabet* (Keld Gall Jørgensens oversættelse):

Jeg ved det selv,
at i min søn,
ville intet ondt
vokse frem.
Til manddrab
modnet han var
hvis ikke døden
havde øvet sin dåd.

I dette system træder kirken ind med sit krav om skyld og ansvar, og om positivt bevis i stedet for mededens negative. Kirken sætter absolutte værdier, dvs. kræver retfærdighed. Kongen håndhæver disse værdier og udvikler sig samtidig til straffuldbyrder, men det er en lang proces. En stærk statsmagt, statens voldsmonopol, er overhovedet forudsætningen for, at man kan tale om straf i moderne forstand. En ultrakort definition af straf hentet fra Salmonsens Konversationsleksikon lyder sådan: *“Straf er en Lidelse, som den organiserede Samfundsmagt forsætlig tilføjer den, der tilregnelig begaar et (strafbart) Retsbrud (Forbrydelse)”*. Straf kan altså opfattes som statens hævn på vegne af borgeren for den forurettelse, der har fundet sted. Det er ingen vilkårlig hævn, for dens form og omfang fastlægges af lovgivningen ud fra vedtagne retfærdighedsprincipper, men det er til gengæld ingen konfliktløsningsmodel.

Nørrebro 2005

Som nævnt gav en skudepisode med dø-

delig udgang på Nørrebro i København i maj måned 2005 anledning til en større offentlig debat om retsprincipper. De involverede parter i episoden var af palæstinensisk herkomst, og en lokal palæstinensisk imam på Nørrebro, Abu Laban, foreslog en traditionel mellemøstlig konfliktløsningsmodel omfattende en erstatning fra drabsmanden til den dræbtes familie, altså i realiteten en mandebod, og flytning af drabsmanden og hans familie til et andet sted i Danmark. Fra politisk hold blev forslaget modtaget med næsten total afvisning som et grundlæggende brud med dansk retspraksis, og debatten fik en særlig skinger tone, fordi flere debattører fejlagtigt betragtede imamens forslag som udtryk for en speciel islamisk retsopfattelse. Fremtrædende jurister som Hans Henrik Brydensholt og Vagn Greve udtalte sig derimod positivt om private mæglingsforsøgs konfliktløsende og fredsskabende muligheder, der naturligvis ikke skulle erstatte, men supplere den offentlige retsforfølgelse. En retsforfølgelse der i parentes bemærket ikke alene ville omfatte drabsmanden, men også den dræbtes brødre og venner, hvis angreb på drabsmanden udløste konflikten.

I oktober 2005 forelå omsider afgørelsen fra det danske retssystem. Statsadvokaten frafaldt tiltalen for drab, fordi drabsmanden måtte anses for at have handlet i lovligt nødværge. En ikke offentliggjort videooptagelse spillede en central rolle for beslutningen om tiltalefrafald. Drabsmanden blev dog dømt for ulovlig våbenbesiddelse, mens sagerne mod drabsmandens angribere til gengæld trak ud. Syv personer var tiltalt for vold af særlig rå, brutal eller farlig karakter. I marts 2006 blev sagen atter aktuel, fordi den centrale videooptagelse blev vist i DR2 i forbindelse med et dokumentarprogram, der satte spørgsmålstegn ved statsadvokatens afgørelse

og i øvrigt kædede tiltalefrafaldet sammen med en drabssag på Christiania, hvor drabsmanden fra Nørrebro var politiets hovedvidne, og fjernsynsudsendelsen mere end antydede, at der var tale om en studehandel, som statsadvokaten dog på det kraftigste benægtede. På opfordring af de tiltaltes advokater gik ombudsmanden ind i sagen, og flere fremtrædende jurister beklagede, at spørgsmålet om nødværge ikke var blevet afgjort ved en domstol. Af dokumentarudsendelsen fremgik endvidere, at drabsmanden nu er bosat i et andet land og omfattet af et vidnebeskyttelsesprogram. Man kan vel sige, at de, der havde håbet på en principiel og entydig konfrontation mellem to retssystemer, ikke fik deres forventninger opfyldt.

Det strenge straffesystem

I senmiddelalderen begyndte strengere straffe at slå igennem i byerne. Ribe stadsret fastsatte dødsstraf for manddrab allerede i 1269. Det strenge straffesystem nåede et højdepunkt i 15-1600-tallet og må ses som et led i statsmagtens bestræbelser på en overtagelse af voldsmonopolet gennem en civilisering og disciplinering af befolkningen, en nedbrydning af slægtssamfundet og en individualisering af straffene. Skærpsen af straffene gav sig udslag i lemlæstende og pinefulde straffe. Jo svagere statsmagt, jo mere grufulde straffe synes tendensen at være, det handler om afskrækkelse gennem frygt. Kongemagten fremstod nu som både straffuldbyrder og dommer, og den alliance mellem konge og kirke, der var begyndt at tage form i middelalderen, blev yderligere cementeret. Systemet kulminerede i reformationstiden, hvor mosaik ret, dvs. de gammeltestamentelige straffe som de fremgår af mosebøgerne, kom til at

Nytorv, København 1752. Frem til 1758 blev offentlige henrettelser udført på pladsen midt i København. Henrettelserne blev iscenesat som kristent ritual, hvor vægten lå på synd, skyld, anger, tilgivelse og soning. (Illustration: Københavns Bymuseum)

udgøre retsgrundlaget. Hvis man søger historiske paralleller til islamisk ret og sharia lovgivning, er det altså snarere her, man skal lede.

I Chr. III's københavnske reces af 1537 indførtes dødsstraf for manddrab: "da bødes liv for liv, og manddræberens hovedlod være forbrudt, halvt til os [kongen] og halvt til den dødes nærmeste arving, og dermed skal manddræberens slægtninge være kvit og uden fejde af den dødes slægt og venner, og ej besværes med nogen ydermere bod". Her sættes klart et absolut retfærdighedsbegreb, liv for liv. Erstatningen bibeholdes ganske vist, men kun til nærmeste arving, slægten er i øvrigt ude af billedet.

Det handler om at fastslå skyld og placere et individuelt ansvar. Bestemmelsen gjaldt dog kun for købstadmænd og bønder, adelens fejderet turde kongen endnu ikke røre.

Af begrundelsen for lovgivningen fremgår det endvidere klart, at vi nu befinder os ikke bare i en anden tid end landskabslovenes, men også i et andet rum. Kongen gør vitterligt, "at efter Vi af den almægtigste Guds milde og nådige skikkelse og forsyn er kommet til Danmarks Riges regimente, og på det, at dette gode gamle kongerige des bestandigere må blive ved magt holden og Guds fortørnelse og onde sædvaner må blive nedlagt og afstillet, da har vi nu

med vort elskelige Danmarks Riges råd nu til denne almindelige herredag her i København forsamlet ... besluttet og gjort her i riget sådan skikkelse, politi og ordning, som her efterfølger". Kongen fremstår her som opretholderen af Guds lov, forbryderen krænker ikke bare kongen, men Gud. Ethvert lovbrud er ikke blot en forbrydelse, men en synd. Guds vrede truer hele samfundet, hvis forbryderen ikke straffes. I et sådant samfund fylder religionen hele rummet.

Danske Lov af 1683 – enevældens store lovgivningsarbejde – indoptog på mange punkter Jyske Lovs bestemmelser, og bødesystemet og forlig var derfor stadig udbredt, men strafferetten var nyskrevet og baseret på mosaisk ret. I det strenge straffesystem spiller såkaldte skamstraffe en vigtig rolle, enten i form af lemlæstelse (f.eks. afhugning af hænder eller fingre, brændemærkning), fornedring (f.eks. gabestok, kagstrygning) eller bare latterliggørelse (f.eks. den spanske kappe, fedelen). De to første typer straffe var ikke alene smertefulde, men havde som yderligere konsekvens, at man mistede sin ære, man blev uærlig, fordi man havde været i berøring med bødden. Den sidste type, der på engelsk har fået betegnelsen "reintegrative shaming", var derimod af mindre alvorlig karakter, og efter udstået afstraffelse kunne man genoptage sin plads i fællesskabet.

Begreberne ære og skam spiller altså stadig en vigtig rolle i straffesystemet, men de har en helt anden funktion end på landskabslovenes tid. Nu er begreberne knyttet til loven. Med slægssamfundets fremadskridende opløsning og kongens voksende magt er æren skrumpet. Den fylder ikke mere hele rummet, men klæber til kroppen så at sige, og bødden kan få den af. Det tidlige moderne uærlighedsbegreb er en vanskelig størrelse at få hold på. Nærmest kommer man det

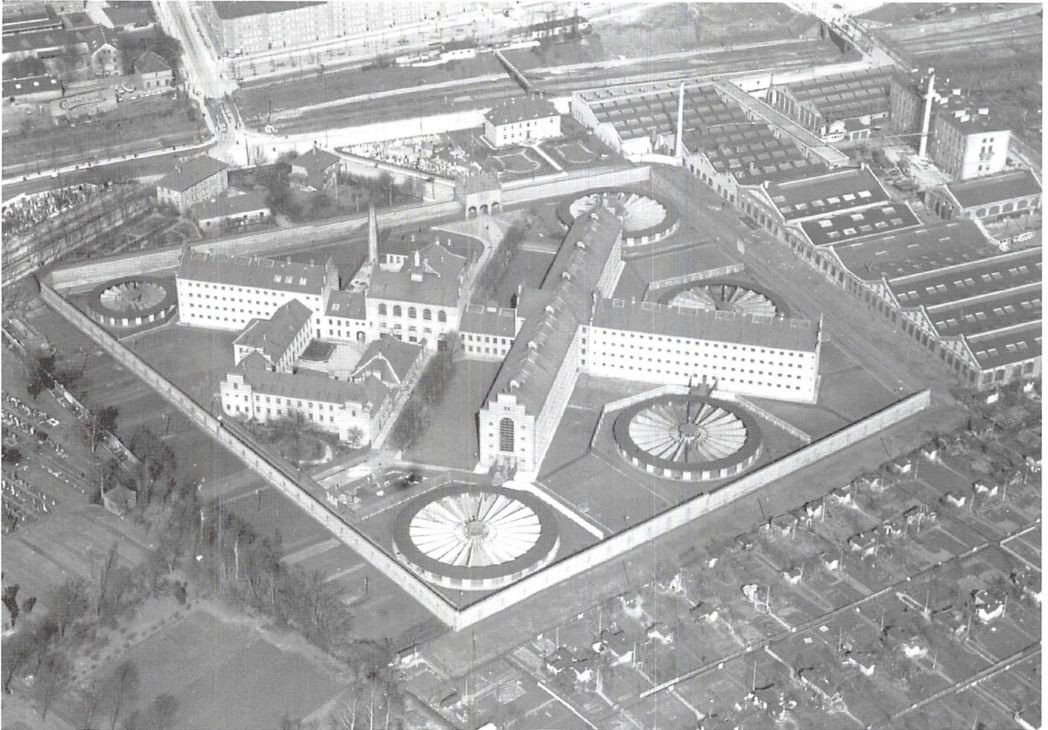
måske ved at sige, at ærlighed er lig med socialt tilhørsforhold.

Den offentlige henrettelse var det sted, hvor sammenhængen mellem religion og straf fremstod tydeligst. Dødsstraffens begrundelse var at finde i 1. Mosebog, kap. 9, vers 6: "*Den, der udgyder menneskets blod, skal få sit blod udgydt af mennesker. For i sit billede skabte Gud mennesket*". Henrettelsesritualet var iscenesat som et kristent ritual, hvor vægten lå på synd, skyld, anger, tilgivelse og soning. Både præst og bøddel var tilstede på skafottet, og forbryderens erkendelse af sin skyld og anråbelse om Guds nåde og tilgivelse, ofte ledsaget af svære pinsler, og præstens meddelelse af syndsforladelse, blev modsvaret af den anråbelse til Gud om nåde for hele samfundet, som udslettelsen af forbryderen gennem henrettelsesakten udgjorde. Henrettelsen foregik i et religiøst rum, og lidelsen fik mening i dette rum. Samtidig henter henrettelsen sin legitimitet i dette rum, det er Guds lov, der opfyldes. Ansvar er Hans og ikke menneskenes.

Strafferetsrevolutionen o. 1800

Med oplysningstiden i sidste halvdel af 1700-tallet, kulminerende med den franske revolution i 1789, begynder de tendenser, man plejer at betegne som modernisering, demokratisering og sækularisering, at slå igennem i de vestlige samfund. Sækulariseringen betyder en adskillelse af religion og politik og betegner overgangen fra en religiøs kultur til en personlig religiøsitet. Religionen forsvinder ikke, men den bliver et privat anliggende. Det kan også siges på den måde, at vi nu bevæger os fra et religiøst ind i et politisk rum.

Dette fremgår også med al ønskelig tydelighed af den omfattende straffe-

Vestre Fængsel stod færdigt i 1895 og er tegnet af stadsarkitekt i København Ludvig Fenger efter de panoptiske principper. (Foto: Københavns Bymuseum)

retsdebat, som var en så vigtig del af oplysningstidens samfundskritik og dens angreb på det enevældige kongedømme. Debatten var rent sækuler, den handlede ikke om synd, skyld og anger eller Guds straffedom, men om effektivitet, rationalitet og lighed for loven. Lemlæstende og pinefulde straffe var hverken effektive eller rationelle, og hele straffesystemet blev kritiseret som inkonsekvent og tilfældigt. Straffens formål var at hindre gerningsmanden i at begå nye forbrydelser og afskrække andre fra at begå tilsvarende lovbrud, og dette kunne bedst opnås gennem en hurtig og effektiv retshåndhævelse, hvor straffen var proportional med lovovertrædelsen. *“Et af de bedste midler til at tøjle forbrydelser er ikke straffenes grusomhed, men*

deres uundgåelighed”, skrev f.eks. en af tidens mest indflydelsesrige reformatorer, italieneren Cesare Beccaria. Resultatet af debatten blev en fuldstændig omkalfatring af strafferetten ikke bare i Frankrig. I løbet af første halvdel af 1800-tallet blev de korporlige offentlige afstraffelser erstattet af fængslet. Frihedsberøvelse blev den altdominerende straf. Skafottet og kagen på byens torv blev afløst af cellens ensomhed.

Fængslet var ikke nogen ny opfindelse i europæisk strafferet, men måden at *tænke* fængslet på var ny. Det moderne cellefængsel var tænkt ikke bare som et straffe-, men også som et forbedringsinstrument, det gamle fængsel var et opbevaringssted. Her sad forbrydere, mens de ventede på dom og afstraffelse, og her

samlede man skyldnere, løsgængere og tiggere og vanartede børn og efterhånden også egentlige lovovertrædere, der var benådet for dødsstraf. Men disse fængsler var ikke cellefængsler i moderne forstand, hvor arkitekturen indgår som et element i selve afstraffelsen og ikke mindst i forbedringen. Tværtimod var forskellige kategorier af lovbrudere ikke klart adskilte, og de hygiejniske forhold var elendige. Synd, laster og uhumskhed trivedes i flæng.

I dansk retshistorie plejer man at anføre tyveriforordningen af 20.2.1789, hvor forbedringsmotivet eksplicit nævnes, proportionalitetsprincippet fastslås, og fængselsstraf erstatter hængning eller brændemærkning og kagstrygning, som det første egentlige gennemslag af de nye strafferetsideer på dansk grund. Samme år skiftede også Tugt- og Rasphuset navn til Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. De store fængselsbyggerier efter de moderne principper, der blev udformet i England og USA i begyndelsen af 1800-tallet, blev dog først sent realiseret i Danmark, hvor statsbankerot og udenrigspolitiske katastrofer i mange år effektivt bremsede alle udgiftstunge reformer. Først med opførelsen af Horsens Tugthus i 1853 og ikke mindst Vridsløselille Forbedringsanstalt i 1859 kom Danmark for alvor med på den nye trend. De to store fængselsbyggerier blev de første synlige udslag af Grundlovens gennemførelse i 1849.

Cellefængslets formål, at straffe og forbedre, søgtes realiseret gennem nøje overvågning, stram disciplin, arbejde og religiøs påvirkning. Cellefængslets panoptiske arkitektur står i gæld til den engelske filosof Jeremy Benthams vision om den ideelle overvågnings- og disciplineringsmaskine, *Panoptikon*, hvor fangen skulle føle sig konstant overvåget uden at kunne se sine vogtere og herigennem så at sige ville komme til at in-

ternalisere overvågningen og dermed gøre den til en del af sig selv. Men cellefængslet har samtidig dybe rødder i en kristen tradition for kontemplativ ensomhed, der går tilbage til klostercellen. Det var ingen tilfældighed, at det var i kvækerstaten Pennsylvania i USA, at isolationsfængslet fik sin første forbillige udformning.

Den religiøse bearbejdelse af personligheden gennem bibellæsning, samtaler med præsten og gudstjenesten, skulle føre til skyldfølelse, anger, selvindsigt og deraf følgende moralske forbedring. Religionen var at opfatte som et værktøj i forbedringsprocessen på linie med overvågning, disciplin og arbejde. Cellen, den totale isolation, blev set som det centrale instrument i hele straffe- og forbedringsprocessen. Her opholdt fangen sig dag og nat i ensomhed, her arbejdede han, her sov han, her spiste han, og helt moderne vandklosetter til hver celle sikrede, at han kun behøvede at forlade sit ensomme opholdssted, når han skulle på gårdtur, i skole eller til gudstjeneste, men da skulle han bære maske.

I dette rationelt opbyggede straffesystem med forbedring som erklæret formål, har dødsstraffen ingen berettigelse. Den er "*hverken nyttig eller nødvendig*", som Cesare Beccaria udtrykte det. Samtidig har den mistet sit legitimeringsgrundlag, når bibelens "liv for liv" ikke mere er strafferettens udgangspunkt. Men denne legitimitetskrise rammer i virkeligheden hele straffesystemet, når retfærdigheden ikke mere er baseret på absolutte værdier. For dødsstraffen fik krisen den konsekvens, at straffen enten blev anvendt så sjældent, at den mistede sin betydning, som det skete i Danmark efter straffeloven af 1866, eller at straffen blev moderniseret og effektiviseret, som det var tilfældet i f.eks. England, Frankrig og USA.

Sammenbruddet af det religiøse rum

gjorde det offentlige henrettelsesritual uforståeligt. Tilskuerne forstod ikke mere lidelsens sprog og tolkede i stedet begivenhederne på skafottet som barbari og grusomhed. Gradvis forsvandt henrettelsesceremonien derfor fra det offentlige rum og henlagdes til fængslets skjulte verden. Samtidig skiftede henrettelsesformerne karakter. Metoden skulle være hurtig, effektiv og sikker, samt indebære mindst mulig fysisk

smerte både af hensyn til delinkventen og bøddelen. Henrettelsesmaskiner som guillotine, elektrisk stol, gaskammer og senest giftsprøjte, afløste radbrækning og bøddelens sværd. En moderne henrettelse foregår i det skjulte og er uberørt af menneskehånd. Det handler om skam. Fængslet, hvor straffen gennemlevs skjult for offentlighedens blik, kan ses i samme lys. Vi skammer os.

Debatanmeldelse

Købstad Classic

Den danske købstads økonomi, funktioner og status

Peter Henningsen

Fortid og Nutid, juni 2007, s. 139-145.

Debatanmeldelse: *Søren Bitsch Christensen (red.): Den klassiske købstad.* Dansk Center for Byhistorie & Aarhus Universitetsforlag 2005. 417 s. 398 kr.

Peter Henningsen, f. 1964, dr.phil., er arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

I bogens to første bidrag er det redaktøren, Søren Bitsch Christensen (SBC), der har ordet. Indledningsvis giver han en oversigt over dansk købstadsforskning og købstadshistoriografi. Indledningen fungerer samtidig som introduktion til antologiens enkelte bidrag. Læseren får her en kort oversigt over købstædernes anlæggelse og udvikling fra middelalder til ca. 1900. Man introduceres til en række fagtermer – primatbystem, demografisk urbanisering, strukturel urbanisering, dynamisk stagnation, demo-

grafiske og adfærdsmæssige processer o. lign., som benyttes i den internationale byforskning.

Den opmærksomme læser vil sikkert allerede her have registreret, at den form for byhistorie, der her italesættes, er den økonomisk-, demografisk- og handelsorienterede side af købstædernes liv – og det i en meget strukturorienteret aftapning. Det bliver især rigtigt tydeligt, når redaktøren skal introducere til de mere socialt- og kulturhistorisk inspirerede bidrag i bogen, idet han her

tydeligt nok er på mere gyngende grund end ved introduktionen til de strukturorienterede bidrag.

I bidraget *Det naturlige midtpunkt? Købstædernes økonomiske centralitet ca. 1450-1800* udfolder SBC den strukturorienterede tilgang i stor (og flot) målestok: Det gælder intet mindre end en bestemmelse af, hvilke købstæder, der udgjorde primære handelscentre i de enkelte regioner. Dette gøres dels via en gennemgang af købstadslovgivningen fra middelalder til ca. 1800, og dels via en analyse af det omfattende materiale om den danske kornhandel fra 1761-62, som befinder sig i Rentekammerets arkiv. Begrebet "centralitet" kræver en forklaring: *Købstædernes økonomiske centralitet* er en betegnelse for den antagelse, at købstæderne havde sat sig solidt på den markedsorienterede handel. At altså den markedsorienterede handel principielt kun foregik i købstaden (hvilket lovgivningen da også både foreskrev og forudsatte). Men hvordan udnyttede købstæderne så denne fortrinssposition inden for handelslivet?

Centralt i SBC's analyse står de generelle bestemmelser for den økonomiske arbejdsdeling mellem land og by, købstædernes privilegier og deres bestemmelser om det omgivende oplands opdeling (circumferens) og de forskellige grader af torvetvang, der herskede i forhold hertil. Nogle købstæder havde "en fremskudt territorial indflydelse", mens andre kun havde et "indskrænket influensfelt".

I det store perspektiv var der – sådan læser jeg i hvert fald SBC's bidrag – tale om en form for nulsumsspil, hvor den ene købstad kun kunne få fremgang på de andres bekostning. For at bruge en antropologisk frase kan man sige, at der var tale om et lukket økonomisk system, hvor der tilstræbtes en funktionel balance mellem byerne. Det var et sy-

stem, der bestyrkede den så almindelige forestilling om *de begrænsede goder*, dvs. at vækst altid skete på nogle andres bekostning. Hertil knyttede sig igen den praksis, at byerne skulle sikre "rimelige" eller "retfærdige" priser til forbrugerne via konkurrence på et frit marked. Kun i nødstilfælde, f.eks. i tider med krig og misvækst, kunne/skulle myndighederne skride ind og fastsætte en retfærdig pris. På denne måde undgik man hungersnød, og enkelte profithungrende købmænds ukristelige vindesyge og griskhed. Det store bidrag rummer rigtigt mange interessante iagttagelser og detaljer, som det dog vil føre for vidt at komme ind på her.

Overordnet etablerede det købstadsystem, som eksisterede frem til loven om næringsfrihed, sig i Højmiddelalderen som en konsekvens af, at bøndernes handelsrettigheder blev beskåret og købstædernes økonomiske centralitetsfunktioner blev udbygget. Systemet havde til hensigt at lede så meget handel som muligt til købstæderne. Købstædernes legale herredømme blev for alvor knæsat i midten af 1400-tallet og udvidedes markant i 1500-tallet. SBC's undersøgelse viser, at købstæderne også de facto udøvede den økonomiske centralitet i de regioner, de lovgivningsmæssigt var blevet tildelt: "*I grove træk fulgte varestrømmen fra land til by de retningslinier, der var nedlagt i disse oplandsbestemmelser. Kornhandelen i 1761/1762 er blevet fremlagt som sammenligningsgrundlag. Ser man bort fra enkelte dominansbyer som København og Aalborg var handelsstrukturen meget decentral. Der var noget til næsten enhver købstad*" (s. 114).

SBC's bidrag er indiskutabelt et væsentligt bidrag til studiet af dansk byøkonomi i tidlig moderne tid. Her blotlægges minutuøst en række strukturer, hvis eksistens vi nok på forhånd kun-

ne have en antagelse om, men som vi nu har fået dokumentation for. Næste skridt i Dansk Center for Byhistories økonomiske studier bør vel nu være at undersøge, hvorledes det økonomiske liv konkret udfoldede sig inden for denne struktur. Hvorledes spillede f.eks. ligevægts- og balancetankegangen ind på prisdannelsen og købmændenes adfærd i praksis? Hvad betød Magistraternes fastsættelse af pristakster for distributionen af basale fornødenheder som kød, brød, brænde og øl for byernes handel og for forestillingen om et frit marked? En sådan undersøgelse vil jeg se frem til med slet skjult forventning.

I Mette Kjær Bækgaards (MKB) efterfølgende bidrag *De norrøjske købstadsmarkeder* kunne man muligvis tro, at man blev præsenteret for en sådan nær-analyse. Det er imidlertid ikke tilfældet. Også her er det den strukturorienterede tilgang, der står i centrum. Med udgangspunkt i almanakkernes angivelser har MKB kortlagt antallet og udviklingen af markeder i 25 jyske købstæder og det viser sig, at der i perioden 1650-1850 skete en stor stigning i antallet af markeder. Udviklingen var dog langtfra ensartet og en række købstæder havde betydeligt flere markeder end andre. Ribe, Kolding, Holstebro og Varde udmærker sig som de købstæder, der havde det største antal årlige markedsdage, mens store byer som Århus, Aalborg og Randers kun havde forholdsvis få markeder. MKB konkluderer, at markedernes primære funktion var at mindske de fastboende handlendes og håndværkeres priser gennem konkurrence. Markederne fungerede dermed som modvægt til laugsinstitutionen, som netop havde til formål at hindre konkurrence via kartellignende prisaftaler. Købstadsmarkederne var med andre ord en trussel mod de fastboende håndværksmestre. Resultaterne af MKB's undersøgelser er gan-

ske interessante, men de mange minutiøse "mellemregninger" undervejs kunne jeg godt have undværet nogle af. Artiklen bærer lidt for meget præg af egentlig materialefremlæggelse, hvor forfatteren burde have prioriteret lidt bedre imellem, hvad det er væsentligt at indvie en læser i og hvad der med fordel kunne sammenfattes på et mere overordnet niveau.

I *Byerne og hovedlandevejsnettet 1761-1910* giver Steffen Elmer Jørgensen (SEJ) en overordnet introduktion til det danske hovedlandevejsnets etablering fra 1760'erne og frem. Ikke overraskende var det hensigten, at landevejene skulle forbinde købstæderne med hinanden, således at f.eks. afhængigheden af søvejene blev mindre end hidtil. Det lidt usammenhængende bidrag bærer præg af – tror jeg – at SEJ's undersøgelse er excerperet fra hans bog *Fra chaussé til motorvej* fra 2001, der ikke havde købstæderne som centralt omdrejningspunkt. Det betyder, at købstædernes rolle i bidraget kommer til at virke en anelse påklaret og efterrationaliseret. Ikke desto mindre får man dog også her nyttige informationer, som nok er en tanke værd. Efter landevejene følger købstadshavnene, idet Michael Bruus (MB) i *Købstadshavnene og byvæksten 1798-1868* undersøger sammenhængen mellem byernes vækst og havnenes udvikelse. Emnet ligger i naturlig forlængelse af SEJ's bidrag om vejene, for som det hedder i C. D. F. Reventlows store betænkning om færdselsvejene fra 1791: "Til at benytte såvel de rå produkter som de ved fabrikker og manufakturer forædlede, såvel til indenrigs som udenrigs brug, er intet nødvendiggere end gode havne og gode veje" (s. 203).

Med udgangspunkt i en analyse af købstadshavnens omlægning eller modernisering, som MB kalder det, i perioden 1798-1868, undersøger han havnene

som vækstfaktor, såvel lokalt som nationalt. Der fortælles om baggrunden for den havneresolution, der trådte i kraft i 1798 og som bestemte, at købstadshavnene skulle adskilles fra de lokale magistrater og underlægges en særskilt havnekommission, og der berettes om de havne- og anløbsproblemer, der hidtil havde eksisteret. Det fremgår, at arbejdet med de danske havne, ligesom tilfældet var det med vejene, var en del af "det moderne projekt". Det knyttede naturligt an til de store landboreformer og til en lang række andre store sociale, økonomiske og teknologiske omvæltninger i tiden.

Købstadshavnens primære problem før 1800 var tilmudring og lav vanddybde, så det var naturligt at det var her, man måtte sætte ind, hvis man ville forbedre den lokale økonomiske infrastruktur. Mange købstæder kunne ikke anløbes, da de manglede anløbsbroer og bolværker. De naturlige kysthavne lå udsatte, men var lette at anløbe, mens f.eks. åhavnene lå trygt beskyttet for vind og vejr, men så til gengæld var svære at anløbe. For at forstå den tids havneproblematik er det vigtigt, som MB rigtigt fremhæver, at "*mens den moderne havn betegner en institution, der alt efter beliggenhed i større eller mindre grad er menneskeskabt, så var havnen i begyndelsen af 1800-tallet endnu helt overvejende et af naturen skabt opankringssted / område*" (s. 208). Der var ikke tale om havne i den moderne betydning af ordet.

Gennem en næranalyse af havneanlæggelserne i Nykøbing Falster og Saksøbing, forsøger forfatteren at danne sig et overblik over de problematikker, der mødte de nedsatte havnekommissioner, og han når da frem til, at havnekommissionerne, efter en famlende start, var ganske gode til at varetage havnens modernisering, ligesom de mødte stor

lokal opbakning. Byernes fremtidsforventninger var i et og alt knyttet til havnens tilstand. Sluttelig sammenligner MB ikke uden grund anlæggelsen af nye havne i 1800-årenes begyndelse med den senere etablering af et jernbanenet. Artiklen er instruktiv, interessant og velformidlet, og MB formår i hvert fald at overbevise mig om, at 1800-årenes havnesag er et forskningsemne, der er værd at beskæftige sig med. Man kunne da meget passende knytte havneproblematikken sammen med den almindelige søfartshistorie og den maritime kulturhistorie, som er et så forsømt emne i dansk kultur- og socialhistorie. MB har vist, at også havnens historie indgår som en vigtig brik i den maritime historie.

Efter MB's meget instruktive artikel følger historien om en købstad med et helt særligt problem. Det drejer sig om Ærøskøbing, der havde den tvivlsomme ære at være den eneste danske købstad, hvis befolkningstal faldt i løbet af 1800-tallet. Med udgangspunkt i byens omfattende søfart i 1700-tallet undersøger Berit Guldmann Hornstrup (BGH), hvorfor byen ikke kunne holde trit med væksten i naboflækken Marstal (som senere blev handelsplads). Hun når frem til, at Marstal dels var bedre til at skaffe sig et opland for sin handel via køb af kongelig domænejord, mens Ærøskøbing ikke udnyttede denne mulighed, og derved gik glip af et opland. Marstallerne udparcelerede nemlig den opkøbte domænejord til småbønder (de såkaldte parcellister), mens Ærøskøbingboerne beholdt jorden til egen dyrkning. Dertil kommer, og det er nok det væsentligste, at marstallerne søfart var finansieret gennem partsrederi, hvor selv den enkelte småsparer kunne skyde kapital i søfarten, og dermed også høste en økonomisk fordel, hvorimod rederiet i Ærøskøbing var koncentreret på ganske få rederes hænder. Det betød, at der både var færre Ærøskø-

bingboere, som profiterede af søfarten, og at rederne løb en meget større risiko end tilfældet var det med partsrederne i Marstal, der spredte deres kapital på mange små andele i forskellige skibe.

Ærøskøbings achilleshæl blev for alvor synlig, da storkøbmanden Hinrichsen gik fallit og tog en stor del af byens borgere med sig i faldet. Artiklen åbner op for en spændende kulturhistorisk problemstilling, som BGH dog ikke er ikke opmærksom på. Forklaringen om partsrederiets fordele – som vel i øvrigt stammer fra søfartshistorikeren Henning Henningsen – burde vel have været suppleret med det meget nærliggende spørgsmål om, hvorfor man ikke også i Ærøskøbing greb til denne måde at organisere tingene på. Når det nu var så fordelagtigt? Mon ikke det kunne skyldes, at Ærøskøbing var en købstad med dertil hørende standsskranker og standsstænkning (ulighed), mens Marstal formelt var et bondesamfund med en meget større grad af social lighed? Lidt populært sagt kan man vel sige, at mens Marstal repræsenterer ”Mads Andersen Skjern”, repræsenterer Ærøskøbing ”Damernes Magasin”. I hvert fald i udgangspunktet.

BGH stiller desværre ikke nogle ”hvorfor”-spørgsmål til sit materiale, men nøjes med at konstatere forskellene mellem Marstal og Ærøskøbing. Der er tale om en beskrivelse, men ikke af en analyse, og det er en skam, for det er en spændende problemstilling hun i sin artikel løfter sløret for. BGH har desuden en lidt pudsigt måde at omtale historikerkollegaer på: den højt estimerede dr. phil. og overarkivar ved Rigsarkivet Erik Kroman, omtales f.eks. som lokalhistorikeren Erik Kroman, mens en anden velmeriteret doktorkollega som Anders Monrad Møller, blot omtales som A. M. Møller. Min største anke er dog, at en meget interessant problemstilling kun

bliver ret kursorisk behandlet, og da for en stor dels vedkommende på baggrund af generel søfartshistorie.

I de to følgende bidrag af Brian Wiborg (BW) og Svend Korup (SK) følges dels 1800-tallets handelsliv i Hobro og håndværkerfagernes organisation i Viborg. Hobro var i 1800-tallet den hurtigst voksende købstad i Danmark. Det ønsker BW at finde forklaringen på. Artiklen starter med en – i mine øjne – noget overflødig gennemgang af en række byhistoriske teoridannelser (som vi i øvrigt allerede blev introduceret til i redaktørens egne bidrag), der på s. 267-268 tenderer tågesnak pga. et noget ubehjælpsomt sprog. Redegørelserne lider ydermere af den svaghed, at BW jonglerer med begreber, der ikke defineres, og hvis anvendelse i forklaringen om Hobros vækst kommer til at fremstå som underlige slag i luften: Om Hobros vækst hedder det f.eks., at den for størsteparten fandt sted mellem 1840 og 1860, ”*men urbaniseringen var en realitet allerede i første fjerdedel af århundredet*”. Hvad menes der mon med det? Kan man forestille sig en by, der ikke er urbaniseret?

Når BW på s. 278 taler om industri glemmer han også at fortælle, hvordan han anvender begrebet. Hvorfor er 1700-tallets håndværksevirkosomhed ikke industri, når 1800-tallets er det? Og hvornår skelner man mellem håndværk og industri? Hvor går grænsen? Jeg synes ikke, at det er noget, der giver sig selv. I hvert fald bør det klargøres. Men lad det nu ligge. BW mener at finde årsagen til Hobros vækst i en enkelt faktor: nemlig handelsmanden Søren Sørensen, der angiveligt var en stor entreprenør og drivkraft i byens udvikling. En ren dynamo. Desværre demonstrerer BW ikke i praksis, at dette var tilfældet, men nøjes blot med at postulere det på baggrund af et noget spinkelt kildemateriale. Det lyder sandsynligt, at Søren Sørensen kunne

have haft denne rolle i Hobros handelsliv, men BW har ikke, som han ellers skriver i konklusionen på s. 279, på nogen måde dokumenteret det. Kvantitativ strukturhistorie kræver altså andet og mere end blot at kunne bruge en lommeregner, hvis det skal være meningsfyldt. Tal og procenter skal fortolkes og sættes ind i en kvalitativ sammenhæng for at være interessante.

I den følgende artikel af SK er det håndværkerne i Viborg, der står i centrum. Eller er det blot håndværksmestrene? Det er nemlig noget uklart, hvem SK taler om. Til tider synes han kun at tale om mestre. På s.287 siger han følgende: *"I artiklen betragtes håndværksmestre som de personer, der selv anså sig som håndværkere, og som af samtiden blev betragtet som håndværkere..."*. Men det kan da vel for pokker aldrig blive definitionen på en håndværksmester. Andetsteds taler han både om mestre og svende og for mig fremstår hele gennemgangen noget uklar. Flere steder knirker det slemt i fugerne.

Når SK skal forklare, hvorfor der var mange små håndværksmestre i Viborg, mens der var langt flere mestre i Roskilde i det hele taget (er det ikke to ufornelige størrelser at sammenligne, så længe der i Roskilde ikke skelnes mellem små og store mestre?), gribes der til småsludrende forklaringer af typen *"Det skyldes en gammeldags erhvervsstruktur"* (OK! Men hvori bestod den og hvorfor eksisterede den?) eller som her, at *"tilpasningen til en ny erhvervsstruktur (hvilken?) foregik utvivlsomt langsommere i Viborg end i Roskilde, og Viborg var endnu i 1860 en stillestående by."* Det er jo grundlæggende nogle uklare forklaringer. Hvorfor var udviklingen langsommere i Viborg end i Roskilde, og hvad bygger SK påstanden om denne langsomhed på? Hvad får SK til at betegne Viborg som en stillestående

by i 1860? Sådan fortsætter det derudad uden større omtanke.

Fælles for de to sidst omtalte bidrag er, at forfatterne bevæger sig på faglig tynd is. Her er masser af tal og procenter, men meget lidt eftertanke til stede. Resultatet bliver derfor – i mine øjne – også noget perspektivløst.

Efter disse bidrag følger et, ikke skuffende, men umiddelbart malplaceret bidrag af Palle Lykke (PL). PL analyserer en række barokdigte, der har det til fælles, at de alle er oder til købstæder, og hvori købstædernes dyder roses og berømmes. Det er i princippet interessant stof, men bidraget virker alligevel forkert i denne sammenhæng. PL leverer nemlig en litterær og ikke en historisk analyse af disse panegyrikker. Jeg kunne f.eks. godt have ønsket mig, at PL havde sammenholdt odernes påstande om købstædernes lyksalighed med et historisk kildemateriale, altså at han satte dem i relation til den historiske virkelighed i de købstæder, som oderne beskriver. Noget sådant gøres ikke. I stedet får vi en mere litteratur-æstetisk gennemgang, som i og for sig er udmærket, men som altså ikke relaterer til det tema, der er bogens emne.

Anderledes relevant bliver det, når vi kommer til Karsten Skjold Petersens (KSP) gode og solide introduktion til enevældens garnisonsbyer. Her får vi klar besked. KSP gennemgår garnisonsbyernes karakteristika og garnisonernes forhold på en måde, så vi føler os taget fagligt godt ved hånden. Under enevælden indkvarteres garnisonsbyernes soldater privat rundt omkring i byerne og det gav ofte anledning til en række konflikter mellem borgere og militær. Den militære indkvartering var nemlig en pligt, og ønskede man som borger ikke at have soldater boende måtte man betale for at blive fri. Det har sikkert ikke altid været lige populært. Sædvanligvis indkvar-

teredes soldater nogle usle steder, hvor sne og regn fæg ind på dem, eller hvor de soppede rundt i kældervand. Det har bestemt ikke været nogen lystig situation at være gevorben soldat i 1700-tallets Danmark. Om de ind imellem blev lidt knarvorne og bar aggressionerne uden på klæderne, ja så forstår man dem godt med de vilkår, de blev budt. Indkvartering i kaserner hørte til de absolutte undtagelser. Der fandtes kaserner i Kastellet i København og i Rendsborg, og i perioden 1765-1771 også i den nyopførte Sølvgades kaserne i København. KSP's bidrag er spækket med detaljer om soldaternes liv i de danske byer, og da artiklen samtidig bærer klart præg af forfatterens store overblik og viden om sit emne, hører dette til blandt bogens absolut bedste bidrag.

Som rosinen i pølseenden følger et bidrag om købstadsteatrene i 17- og 1800-tallet. Bidraget er i hovedsagen broderet over Helsingør Teater, hvis bygninger er blevet overført til Den gamle By i Århus. Helsingør Teater bruges altså som prototype på det danske provinsteater i perioden. Det er der ikke noget galt i. Det er snarere galt, at bidragets forfatter generelt bevæger sig på et fagligt niveau, der ligger betænkeligt nær en sløj universitetsopgave. Bidraget er struktureret på den forunderlige måde, at otte ud af 11 sider nærmest forekommer som en slags introduktion til den næranalyse af teaterets virksomhed, der desværre aldrig kommer. Et større problem er det dog, at introduktionen - eller oversigten - er præget af så meget overfladisk snak og så mange bizarre formuleringer, at

det er helt forskrækkeligt. Her et par eksempler: *"Borgerstanden fik helt klart en ny selvforståelse og selvfølelse ved, at det ikke længere var adelige privilegier, der dikterede omfanget af den private ejendomsret, men den enkelte borgers egen målrettede arbejdsindsats, der blev belønnet"* (s. 383); *"Mod 1700-tallets slutning var aristokratiet så svækket i sin grundvold, at det ikke var i stand til at yde kvalificeret modstand mod de blomstrende reformkræfter, og derfor valgte dets medlemmer i stedet at støtte dem"* (s. 383f); *"Trykkefriheden, som var blevet indført i landet i 1799...."* (s. 386); *"Den borgerlige offentlighed blev et meget centralt begreb i løbet af 1700-tallet..."* (s. 387), og sådan fortsætter det med den ene uigennemtænkte formulering efter den anden.

Til sidst blot dette: Man kan om denne bog roligt sige, at der er mange slags kød i den fricassé. Nogle stykker mere velsmagende end andre. Taget under et er retten dog spiselig, omend forretten gav løfter om et mere velanrettet måltid end tilfældet blev. Bedst er chefkokkens egne kreationer, efterfulgt af Michael Bruus' og Karsten Skjold Petersens, om end jeg nok kunne have ønsket, at chefkok Søren Bitsch Christensen havde udfyldt de kronologiske rammer lidt bedre. Der findes så godt som ingen bidrag, der behandler 15- og 1600-tallets købstad, mens 1800-tallets købstad er klart overrepræsenteret. En række bidrag kunne der også have været kælet noget mere for, men sådan er det jo altid. Det er en utaknemmelig opgave at være redaktør.

Debatanmeldelse

I antropologernes vold

Niels Clemmensen

Fortid og Nutid, juni 2007, s. 133-138

Foragten for bønderne var en fast del af det enevældige samfunds mentale landskab. Kan man gå så vidt som til at sige, at der var noget om snakken?

Debatanmeldelse: *Peter Henningsen: I sansernes vold*. Landbohistorisk Selskab og Københavns Stadsarkiv, 2006, 2. bd., 1104 sider, 398 kr.

Niels Clemmensen, f. 1945, ph.d., ekstern lektor ved SAXO instituttet, Københavns Universitet.

Det er en stofmættet disputats, hvormed Peter Henningsen præsenterer resultatet af sine mangeårige studier i bondekultur, og som anmelder er man taknemmelig for de tolv blanke sider til notater i slutningen af bind 1. Der er nemlig meget at blive klog på, også selv om en del vil være kendt stof, og der er meget at tage stilling til takket være forfatterens pendling mellem antropologiske, sociologiske og lingvistiske analyseredskaber. Peter Henningsen bekender sig til den for en historiker sunde opfattelse, at teorier først og fremmest tjener som heuristiske redskaber til generering og besvarelse af spørgsmål i forbindelse med forskerens konkrete projekt, hvad der bringer koryfæer som Weber, Gramsci, Fou-

cault og Koselleck i spil. Når forfatteren indledningsvis proklamerer, at hans bog ligger i forlængelse af den traditionelle danske landbohistorie gælder det altså kun for den tilgrundliggende empiri, for han forholder sig ganske kritisk til denne tradition for at have indsnævret perspektivet til bondens erhvervsrolle. Med sin "metodepluralisme", for nu at anvende Henningsens egen karakteristik, udfoldes perspektivet i stedet til bonden i enevældens samfund "totalt betragtet", hvad der først og fremmest betyder, at fokus rettes mod de kulturhistoriske aspekter af bondens liv og vilkår.

Det skal ikke være denne anmelders ærinde at tage stilling til Henningsens kritik af den landbohistoriske tradition -

han synes dog at have sine vanskeligheder med at få rettet f.eks. Fridlev Skrubbeltrangs omfattende forfatterskab ind efter sin kritiske skabelon – men i stedet at tage forfatteren på ordet. Med andre ord, har den anlagte ”metodepluralisme” vist sin berettigelse ved at tilføre os ny indsigt i bonden verden og i videre forstand, i enevældens hele sociale og mentale struktur.

Umiddelbart må svaret blive et ja. Ved at tage vejen over enevældens stands- og rangsamfund får Henningsen indkredset nogle centrale aspekter af bondekulturen i samtidens kontekst, som overbevisende forklarer 1700-tallets bondeforagt og kaster lys over bondebegrebet i sin samfundsmæssige kontekst. I virkeligheden præsenteres her et kulturhistorisk tværsnit af enevældens stænder og rangklasser, der træder i karakter i deres relation til den af alle foragtede bonde. 1700-tallets honnøret ambition, dens rangssyge, dens æresbegreber og dens sociale adfærdsnormer fra påklædning til sprog indgik i et til de mindste enkeltheder koreograferet statussystem eller med forfatterens rammende udtryk, ”en bestandig maskerade”, hvor kun bonden var udenfor. Her er virkelig meget at hente, hvor Henningsen får overbevist sin læser om, at antropologiske studier kan bidrage med væsentlige analyseredskaber i forhold til den traditionelle socialhistoriske og økonomiske tilgang.

Antropologiske communitystudies indebærer imidlertid en fare for generaliseringer, hvad Henningsen også selv gør opmærksom på. Om han nu også har formået at styre uden om denne fare, skal jeg senere vende tilbage til, men først en kort introduktion til afhandlingens hovedtemaer.

Efter de obligatoriske kapitler om teori og metode følger en oversigt over den landbohistoriske og antropologiske

forskning, der som sagt er ganske kritisk over for en række af landbohistoriens koryfæer. I afhandlingens anden del, ”Bonden i standssamfundet”, lægges hovedvægten på bondens relation til den enevældige statsmagt og de vilkår, den bød ham. Meget vil her være velkendt stof - for ikke at sige *for* velkendt - og i al fald forekommer kapitlet om bondens sociale og retslige forhold at være al for udførligt i betragtning af den elephantiasis, som afhandlingen i øvrigt ikke kan sige sig fri for. Interessant forekommer dog det indledende kapitel om den patrimoniale stat, hvor enevælden analyseres på grundlag af sociologen Max Webers idealtyper for magtudøvelse. Her foreligger en velgørende nuancering og præcisering i forhold til gængse generaliseringer af enevælden som ”feudal”, ”bureaukratisk”, ”oplyst” og hvad historikerne nu ellers har hæftet sig ved. Henningsen kunne dog også have inddraget landbohistorikeren Birgit Løgstrups banebrydende synspunkter om ”den bortforpagtede statsmagt”, der jo ikke ligger fjernt fra hans egen opfattelse af enevælden som et konglomerat af patrimoniale og bureaukratiske elementer.¹

I afhandlingens tredje del, ”Sociale distinktioner”, følger en gennemgang af enevældens rangsamfund, hvor hele Henningsens omfattende teoretiske apparat og belæsthed rigtig kommer til sin udfoldelse. Enevældens rangklasser tilførte det middelalderlige standssamfund en ny dynamik, hvor alle forsøgte at positionere sig i forhold til alle. Henningsen argumenterer imidlertid overbevisende for, at rangsystemet var andet og mere end den latterlige forfængelighed, som Holberg og andre borgerlige moralister kunne satirisere over. Rangsygen var simpelt hen enevældens hegemoniske diskurs, hvor bonden tjente som nederste statusmarkør for de andre stænder. Det dokumenteres til overmål i

afhandlingens fjerde del, "Forestillinger om den danske bonde", hvor bønderne får læst og påskrevet af præster, gods-ejere og embedsmænd.

Læst i sammenhæng giver de to dele således et både teoretisk og kildekritisk overbevisende bud på afhandlingens væsentligste problemstilling, nemlig årsagen til 1700-tallets bondeforagt. Samtidig er der tale om meget underholdende læsning, hvor man ind imellem må tage sig til hovedet over elitens bastante og nedladende karakteristik af det eksotiske væsen, som var bonden. Det er bondekulturen anskuet udefra, eller som Henningsen rigtigt bemærker, set i et "eurocentrisk perspektiv", der på forhånd udelukkede enhver forståelse end-sige sympati. Fra midten af 1700-tallet påviser Henningsen imidlertid et begyndende skift i synet på bonden, som stod i gæld til oplysningstidens patriotiske projekt, hvorefter bonden i stedet blev set som et offer for sine omstændigheder, og man nuancerede i forhold til de regionale variationer. Især den jyske (vestjyske) bondes vindskibelighed blev fremhævet af de velmenende skribenter på bekostning af den fordrukne sjællandske Jeppe, men det var ligefuldt diskurs, nemlig en " ...myte, der var fremelsket af fysiokratiens maksime om den frie bondes lyksalighed" (s. 600). Her tjente den driftige jyske bonde som den perfekte skabelon, og Henningsen er rigtig i sit es, når han med tungen i kinden kolporterer historierne om de beundringsværdige jyder og hele jyderiet, der har hjemsøgt diskursen fra middelalderen til Jysk Sengetøjslager i dag. Jyderne var dog ikke de eneste idealbønder. Også fynboerne og ikke mindst ærøboerne blev fremhævet, og her dvæler forfatteren gerne ved pastor Dyssels beskrivelse af de snilde marstallere, for Henningsen er nemlig selv sådan en snild ærøbo fra Marstal.

Bondeforagten såvel som dens patriotiske modstykke var altså *forestillinger* om bonden udsprunget af deres tid, en bestanddel af det honnette projekt. I den klassiske kildekritiske terminologi må det betyde, at Henningsen udnytter sit omfattende materiale som levn, altså som kilde til ophavsmanden og hans sociale og kulturelle kontekst og fraskriver det værdi som beretning, altså som troværdig og ædruelig beskrivelse af bonden og bondekulturen. Vi kan derfor ikke opfatte bondeforagten som et udtryk for, at sådan *var* bønderne altså. Det må i det mindste være konsekvensen af Henningsens egen udnyttelse af sit materiale, og heri kan man kun erklære sig enig, men desværre lader han det ikke blive ved det. Han vil nemlig også undersøge, om der nu også var noget om snakken, nemlig om diskursen afspejlede reelle forhold blandt bønderne. Med andre ord, var de jyske bønder nu også så vindskibelige, de fynske så livlige og de sjællandske så dvaske som påstået? Og dernæst, kan der på tværs af de regionale forskelle alligevel lokaliseres en kollektiv for ikke at sige universel mentalitet bag bondekulturen? Det kan der så, mener Henningsen, i al fald stort set, og det bliver hans projekt i afhandlingens to næste dele, "Regionale variationer" (del fem) og "Bondekultur" (del seks).

Dette metodiske skift fra diskurs til "realiteter" rejser imidlertid nogle væsentlige kildekritiske problemer. Henningsens ambitiøse projekt må i det mindste kræve, at samtidens diskurs konfronteres med et alternativt materiale, der kan udnyttes mentalitetshistorisk, men det er i al fald kun delvist tilfældet. I sin argumentation for de regionale bondetyper går Henningsen nemlig omvejen over godssystemet og påviser, at de langt snarere var et produkt af forskelle i godsernes driftsstruktur og so-

ciala praksis end egentlig regionalt bestemt. I så fald skulle man jo mene, at Henningsen ville affive enhver forestilling om særlige regionalt bestemte bondetyper, men det er ikke tilfældet. Henningsen mener nemlig, at hver region eller landsdel var domineret af sin godsstruktur eller varianter af de to idealtyper, Gutsherrschaft og Grundherrschaft, og heureka! Regionale godstyper bliver til regionale mentaliteter!

Henningsens syllogisme skyldes naturligtvis, at regionale mentaliteter af en så generel karakter er en i kildekritisk henseende aldeles u håndterlig størrelse rent bortset fra, at det sjællandske storgodssystem producerede både dovne "sjællandske" bønder og driftige "jyske" bønder, som påvist af Palle O. Christiansen i hans disputats om forholdene på det sjællandske stamhus Giesegaard.² Det synspunkt har Henningsen da også tilsluttet sig i sin indledende forskningsoversigt – *"Forskellene knyttede sig i givet fald ikke til regionen, men derimod til godsområdet"* – men det må altså siden være gået i glemmebogen (s. 93).

Henningsen har givetvis selv været opmærksom på de kildekritiske problemer, hvad der afspejler sig i de ofte langstrakte og uldne formuleringer, men desværre er han veget uden om at drage de metodiske konsekvenser af sine skruller. Dertil er han nemlig alt for forelsket i sin tese. Det bliver i stedet til en trippen på stedet, et både og, hvor Henningsen må mobilisere hele sin betydelige skarpsindighed og heuristiske snilde for at kunne dokumentere de påståede regionale godsprofiler, der igen tillader ham at opretholde sin tese om de regionale bondeprofiler. Efter mange krumspring ender han så ved hovedgårdsforpagtningen som det afgørende kriterium, for kun på det punkt er han i stand til at opretholde forestillingen om et skel mellem et Vestdanmark (inklusive Fyn!) og

et Østdanmark. Bønderne havde nemlig bedre vilkår under ejeren end forpagteren, og denne i sig selv rimelige antagelse bliver så Henningsens væsentligste forklaring på de i samtidens øjne dvaske sjællændere og vågne jyder og fynboer. For at dokumentere disse forskelle må Henningsen en tur over folketællingen 1787 og Trap Danmark, og det kan i den forbindelse undre, at han slet ikke har benyttet Statistisk Tabelværks første oversigter over hartkornfordelingen. Her findes jo oplysninger om samtlige kongerigets hovedgårde og store ejendomme med angivelse af ejer- og driftsforhold i første halvdel af 1800-tallet, der i det mindste kunne have hjulpet ham på vej.³

Tilsvarende metodiske problemer melder sig, når Henningsen med inspiration fra antropologiske community studies vil lokalisere bøndernes kollektive mentalitet (del seks), for her trækker han nemlig i ganske høj grad på det samme materiale, som han tidligere har karakteriseret som diskurs og "myte". Forestillingerne om bonden konverteres altså til troværdige vidnesbyrd om bonden, og de samme skribenter, Junge, Dyssel, Hennings, Garve, Wedel m.fl., som Henningsen tidligere har problematiseret som kilder til bondekulturen, optræder nu som sandhedsvidner, hvad der yderligere giver en del gentagelser og har bidraget til afhandlingens volumensyge. Blot et enkelt eksempel: I det i øvrigt glimrende kapitel om "Rangstatens æresfællesskaber" (kap. 12) påviser Henningsen, at bøndernes påståede mangel på æresfølelse var en markør i samtiden rangkultur og hierarkiske distance til bønder. Som eksempel anføres blandt mange andre et citat fra 1786 om bøndernes mangel på "sjæleadel" og deres skamløse tiggeri (s. 367). Citatet stammer fra embedsmanden August Hennings indenlandske rejsebeskrivelse, men det genbruges så 300

sider længere fremme og denne gang som belæg for en kollektiv bondementa- litet (s. 786).

Det skal naturligvis på ingen måde afvises, at det samme materiale kan ud- nyttes på flere måder afhængigt af kon- teksten - det er jo et dictum i det funk- tionelle kildebegreb - men igen undlader forfatteren for alvor at tage livtag med de metodiske problemer. De præsentere- res i stedet undervejs, efterhånden som han får øje på dem, og det efterlader et indtryk af manglende konsekvens for ikke at sige selvmodsigelse. Det viser sig så, at samtidens skribenter først og fremmest bruges til at underbygge de resultater, som antropologerne er kom- met frem til i deres studier af bønder i udviklingslandene, men udover at fore- stillingen om en universel bondekultur fra 1700-tallets Danmark over 1930'er- nes Usbekistan til 1960'ernes Mexico unægtelig befinder sig på et meget højt abstraktionsniveau, bliver diskurs alt- så nu til dokumentation. Ad den vej når Henningsen så frem til, at der *var* no- get om snakken. Bønderne var vitterligt traditionalistisk og irrationelt indstillet, men tolket i deres egen kontekst, giver det tilsyneladende uforklarlige og irra- tionelle god mening, og man skulle jo være et skarn, om man ikke kunne er- klære sig enig i det synspunkt. Den me- todiske konsekvens af disse overvejelser må blive, at antropologerne kan bidrage med den forståelse, som samtidens skri- benter var afskåret fra. Renset for rang- samfundets kulturelle filter, står deres iagttagelser altså alligevel til troende, men det kræver unægtelig nogle kilde- kritiske mellemregninger, som forfatte- ren skylder sin læser at eksplicitere.

Disse forbehold til trods skal der dog ikke herske tvivl om, at Henningsens har bidraget med væsentligt nyt til den land- bohistoriske forskning. Afhandlingen myldrer med gode iagttagelser og eks-

kurser, der nærmest vælter over hinan- den i en underholdende causerende stil og med hele Henningsens vitale sproglige beredskab. Udover, hvad der allerede er fremhævet, føler denne anmelder sig især foranlediget til at fremhæve "mel- lemspillet" om de forskellige godsejerty- per (kap. 15), der vel ikke er forfatterens eget påfund, men som her præsenteres mere indsigtfuldt og systematisk end noget andet sted i den dansksprogede litteratur og tillige indgår meningsfuldt i den senere fremstilling af de forskellige godssystemer. Havde Henningsen truk- ket på den omfattende tyske adelsforsk- ning, kunne han yderligere have anlagt et komparativt perspektiv på sine inter- essante resultater.⁴

Meget andet kunne fremhæves, men når man alligevel efter endt læsning for- lader disputatsen med en vis ambiva- lens, hænger det sammen med en ambi- valens i hele projektet. I virkeligheden er der nemlig tale om to værker. Der er den del, der omhandler diskursen og dens samfundsmæssige kontekst, altså forestillingerne om bonden og deres dis- kursive funktion i enevældens rangsam- fund. Ifølge Henningsens eget udsagn er det bogens "primære omdrejnings- punkt" (s. 75, jf. s. 924), og efter denne anmelders opfattelse også den del, der metodisk hænger bedst sammen og re- præsenterer afhandlingens væsentligste bidrag til forskningen.

Og så er der den del, hvor Henning- sen populært sagt vil undersøge, om der nu også var noget om snakken med alle de kildekritiske og metodiske proble- mer, som dette Sisyfosarbejde rejser. Her synes forfatteren i ganske høj grad at vende det blinde øje til sine egne ad- varsler mod generaliseringer og suspen- dere sin kritiske distance til det teore- tiske apparat, som ellers på udmærket vis har inspireret ham i hans analyse af enevældens rangstat og dens bondedis-

kurs. På sin vis har Henningsen givet sig antropologerne helt i vold, og man efterlades med et indtryk af, at det i virkeligheden er den del af afhandlingen, der har stået hans hjerte nærmest. Det har da også givet anledning til interessante ekskursor, men der savnes en afklaring af hele projektets karakter, som forfatteren ikke i tilstrækkelig grad har undt sig selv og sin læser.

Noter

- 1 Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*, 1983.
- 2 Palle Ove Christiansen: *A Manorial World*, 1996.
- 3 *Statistisk Tabelværk I,2, 1837. Statistisk Tabelværk II,6 1852.*
- 4 En introduktion til forskningen i den tyske adel i det 19. og 20. årh. foreligger i: Niels Clemmensen: *Adel under pres. Tysk eller dansk "Sonderweg"*, HT 102, s. 451-467, 2002.

Anmeldelser

Thomas Thomsen: Fynske skillingsviser.
Odense Bys Museer 2006, 168 s., 98 kr.

Det er næppe for meget sagt, at den forskningsmæssige interesse for skillingsviserne indtil for nylig har været særdeles sparsom. På trods af de billige visers store udbredelse og gennemslagskraft som et af de forgangne århundreders mest læste, og sunge, medier, er det som også universiteterne har følt sig for fine til at beskæftige sig med "lejlighedssangene" fra fortiden. Enkelte har dog holdt fanen højt. Folkemindeforsker Iørn Piø har af flere omgange behandlet skillingsvisernes ukronede udgiverkonge, Julius Strandberg, og Lise Lyng Falkenberg har i sin ph.d.-afhandling fra 2003 beskæftiget sig med den gemte – og glemte – nyhedsformidling i skillingsstrykkene. Sidst, men ikke mindst, har Thomas Thomsen, selvudnævnt visekolportør, udfoldet et stort arbejde for at udbrede kendskabet til de gamle viser. Efter i 1980 at have udgivet "Farvel til Danmark. De danske skillingsvisers syn på Amerika og på udvandringen dertil 1830-1914", har Thomsen de seneste syv år fulgt op med en række regionale viseudgivelser.

"Fynske skillingsviser" er sidste skud på stammen. Odense Bys Museers fine skriferække: "Fynske Fortællinger" lægger sider til 33 viser fra slutningen af 1800-årene – ti der var kendte, og 23 som igen bør kendes. Af de førstnævnte ti, som alle kom i store oplag, handler de fem om den kærlighed, som forfattere og publikum til alle tider har sværmet for. Men hovedparten af bogen drejer sig om nyhedsviserne, der på mange måder var udgivernes "bread and butter". Det var her, den daglige indtjening lå, og det var derfor alfa og omega, at visen udkom samme dag, som begivenheden indtraf.

"Fynske skillingsviser" er smukt illustreret med fotografiske optryk af skillingsvisernes forside, mens selve teksten formidles med latinske bogstaver. Viserne ledsages af forfatterens kommentarer, og i de tilfælde, hvor der til visen medfulgte en beretning, typisk fra aviserne, er denne også trykt. Men særlig heldigt er det, at viserne bringes med samtidige melodier; de fleste anvist af viseskribenten selv. Samtlige melodier er bragt med nutidig becifring af musiker Keld Nørgaard, der således gør Thomas Thomsens skillingsviser meget mere end bare akade-

misk interessante. "Fynske skillingsviser" appellerer mest til viseentusiaster, men den historisk interesserede vil også finde sig underholdt af de ofte drabelige fortællinger – og forhåbentligt pirret af skillingsvisens forskningsmæssige muligheder.

Henrik Hvid Dalnæs

Günter Weitling: Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920 (udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nr. 51), Flensborg 2005, 440 s., 248 kr.

Titlen fortæller i grunden det hele: det handler om Sydslesvig i dansk kirkehistorie, og det er der en grund til. Kristendommen kom nemlig til Danmark sydfra, og den centrale person, Ansgar, havde netop sit virke i det sydslesvigske område. Det var her, missionsarbejdet indledtes, og det var her, Danmarks tilværelse som kristen nation tog sin begyndelse. Denne danskhed blev fastholdt i flere århundreder frem, men efterhånden som de slesvigske hertuger optrådte stadig mere selvstændigt, kom forbindelsen til at hænge i en stadig tyndere tråd. Gottorperne indledte en fortyskning af kirkesproget (s. 182ff), og selv om nationalfølelsen ikke var opfundet, og selv om sproget ikke var den eneste faktor heri, var det alligevel tegn på, at Slesvig kirkeligt set gik sine egne veje i forhold til Danmark.

En ting er imidlertid hvad fyrsterne foretog sig, en anden er hvad befolkningen gjorde. Under pietismen dukkede der folkelige bevægelser op flere steder. Speners tanker spredte sig, og ligesom da Ansgar kom, og da Luthers tanker dukkede op, strømmede de pietistiske ideer til Danmark via Slesvig. Den såkaldte "anden reformation" var i fuld gang, men inden længe viste der sig et modtræk i form af oplysningstidens rationalistiske kristendom. Rationalisterne havde muligvis nok den officielle magt over kirkelivet, men folkeligt stod den vakte præst Claus Harms stærkere. Han gjorde op med rationalisterne og stille roligt banedes vejen for den nationalfølelse, som de fleste frem for noget

forbinder med 1800-årenes Slesvig. Nederlaget 1864 gav i enhver henseende nye vilkår. Dansk-sindede præster måtte i de fleste tilfælde forlade deres embeder, medens de tysksindede fik en frontplacering. Gammel dansk kongeloyalitet forlangtes udskiftet med prøjsisk, og kirkesproget fungerede ikke kun som formidlingsprog, men i høj grad også som en aktiv stillingtagen i en national konflikt. Generelt giver Weitling imidlertid indtryk af en ret stor forståelse for danskheden blandt Slesvigs tysksindede generalsuperintendenter – altså biskopper. Theodor Kaftan var den sidste store generalsuperintendent i Slesvig indtil 1920. Peter Friedrich Petersen, som overtog embedet i 1917, nåede ikke at sætte sit præg på udviklingen frem til 1920 og er derfor uden relevans, som Weitling bemærker på side 363.

Dermed er vi fremme ved forklaringen på bogens titel: *Fra Ansgar til Kaftan*. Selv om Grundtvig aldrig for alvor slog igennem i Sydslesvig, henter Weitling alligevel inspirationen til titlen hos den store salmedigter, som i 1826 skrev salmen "Tusind år stod Kristi kirke", hvor det i vers fem hedder: "Tak, vor Fader, for dem alle fra Ansgarius til Balle!" (DDS 343) N. E. Balle var Sjællands biskop frem til 1808, så der har vi parallellen.

Det er på alle måder ganske imponerende, hvad Weitling har præsteret. At skrive mere end tusind års kirkehistorie, kan ikke mange gøre alene, og det er da også fuldt forståeligt, at fremstillingen først og fremmest trækker på den trykte litteratur. På den anden side afslører litteraturfortegnelsen, at Weitling selv er bredt og godt funderet inden for emnet og har benyttet en omfattende mængde litteratur, så vi er i gode hænder. Det primære kildemateriale angår først og fremmest fremstillingens seneste år. De forskningshistoriske afsnit er, hvor de forekommer, klare og velgørende for forståelsen af udviklingen, og fremstillingen er generelt præget af stor nuancerighed og evne til at se en sag fra flere sider. Denne forstående indstilling nyder generalsuperintendent Adler eksempelvis gavn af, selv om langt de fleste historikere har set hans tyskfremmede og folkesprogsforagtende virke i lyset af den nationalpolitiske udvikling og derfor givet ham et dårligt skudsmål (fx s. 265). Generalsuperintendenterne efter 1864, Godt og Kaftan, var også bedre end deres rygte, og vi får indtil flere eksempler på deres store forståelse for folkesprogets velsignelser.

Det er måske unødigt pedanteri at nævne, at når konkordieformlens afvisning i 1570'erne trækker i dansk retning, så glemmer Weitling, at kong Frederik II's egen broder, hertug Hans den Yngre af Sønderborg, bakkede op om konkordieformlen, men han havde kun få og små

sydslesvigske besiddelser (Glücksborg og Nykirke), så det er måske forklaringen på udeladelsen (s. 177ff).

I forbindelse med krigen 1848 omtales Als som det eneste danskkontrollerede område i Slesvig, men samme situation gjaldt da vist også Ærø. En enkelt meningsforstyrrende fejl er biskop Boesens fødselsår 1779 på side 315. Det skal rettelig være 1797 (hvad der også står ved illustrationen s. 316), men ellers er bogen i det store og hele fri for trykfejl.

Illustrationerne er gennemførte, og billedteksterne supplerer den løbende tekst på bedste vis. Det er simpelthen en glimrende og indsigtfuld bog, Günter Weitling har skrevet. Let at læse og god at blive klog af.

Karsten Hermansen

Vibeke Binder: En pioner fra Vendsyssel: landmand, jurist og politiker Jens Kristian Larsen, 29. august 1840 – 16. december 1926, Ulsted, Aalborg, København, Hjørring: en biografi. Forlaget Nord-press, 2006, 96 s., 128 kr.

Ebbe Rabjerg: En bondedrengs oplevelser. Et tidsbillede. Eget forlag. I kommission hos Forlaget Underskoven, 2006, 104 s., 148 kr.

På sine gamle dage nedskrev Jens Kristian Larsen (1840-1926) sine erindringer med titlen "Hans Livssaga og Erindringer" på 114 foliosider plus det løse. Disse erindringer handler om Larsens barndom på gården Sdr. Rottrup i Ulsted sogn i Vendsyssel, hans otte år som latinskoleelev på Aalborg Katedralskole og tiden som jurastuderende i København, herunder hans ni år lange forlovelse. Endvidere skildres hans karriere som sagfører i Aalborg, hans besiddelse fra 1870 af den fædrene gård samt ikke mindst hans virksomhed som politiker og iværksætter. Jens Kr. Larsen var 1882-87 og 1893-95 medlem af Folketinget, opstillet for partiet Venstre. Han var erklæret tilhænger af Bojsens forligspolitik, hvilket i sidste ende kostede ham pladsen på tinge ved valget 1895. Han tog i 1885 initiativ til dannelsen af Landbosparekassen i Aalborg, hvis første direktør og bestyrelsesformand han var indtil 1888, og han medvirkede ved oprettelsen af andre vigtige foretagender til gavn for den nordjyske landbostand, så som Andelssvineslagteriet for Aal-

borg Amt 1891, Sæbybanen 1899 samt ikke at forglemme Spare- og Lånekassen i hjemsoget Ulsted 1874. Han har ikke opnået nogen omtale i Dansk Biografisk Leksikon, men han har til gengæld gjort sig udgjældig inden for dialektforskningen ved i 1914 at udgive en omfattende ordbog over vendelbomålet.

Flv. overlæge dr. med. Vibeke Binder, et oldebarn af Jens Kr. Larsen, har efter rådslagning med Hals Museum inddraget disse erindringer i den knap hundrede sider store bog, "En pioner fra Vendsyssel". Ifølge bogens titel er der tale om en biografi af Jens Kr. Larsen, men i virkeligheden fremstår bogen som en amputeret udgave af oldefaderens selvbiografi. Omtrent to tredjedele af bogens tekst består af ordrette, ofte 5-4 sider lange, uddrag af manuskriptet, mens den resterende tredjedel af stoffet indeholder referater og sammenfatninger af Larsens værk samt i tilknytning hertil Binders egne, men langt fra originale, kommentarer til stoffet. Der er ikke, hvad der ellers ville have været oplagt, søgt efter supplerende oplysninger i arkiverne, og hvad angår andet materiale – aviser, jubilæumsskrifter, lokalhistoriske skrifter – er sådant nok omtalt i litteraturlisten, men kun sparsomt inddraget i teksten. Bogen er illustreret med fine fotos af Jens Kr. Larsen og medlemmer af hans familie.

Vibeke Binders udvælgelse af stoffet har ikke altid været lige heldig. Ofte sidder man som læser tilbage med en fornemmelse af at være unddraget interessante historiske finesser. Det gælder f.eks. Jens Kr. Larsens store indsats for oprettelsen af Landbosparekassen i Aalborg, som omtales med et godt fire sider langt uddrag af manuskriptet, hvad der i og for sig er fint nok, for det er interessant stof. Larsen blev sparekassens første administrerende direktør og bestyrelsesformand, men måtte efter kun tre års virke opgive begge poster efter et "bevægende bestyrelsesmøde og generalforsamling". Disse begivenheder, som for Jens Kr. Larsen utvivlsomt har betydet et alvorligt tilbageslag i hans karriere, omtales kun på et par linjer s. 64. Vi får altså ikke noget at vide om årsagerne til Larsens afgang, bortset fra at der var tale om "uenighed". Året efter måtte han i øvrigt lukke sin sagførervirksomhed i Aalborg.

Vibeke Binders bog indeholder som nævnt interessante udpluk af Jens Kr. Larsens erindringer, men nogen karakteristik, endsiige bedømmelse af hans liv og virke får man ikke. Til sammen udgør de mange uddrag kun en mindre del af Larsens samlede manuskript. Som læser kunne derfor man have ønsket sig, at de mange resurser, som er anvendt på denne bog, var blevet investeret i en mere komplet og fagligt præsentabel udgivelse af Larsens erindringer

plus eventuelt hans tolv artikler fra 1901 i Aalborg Stiftstidende om forfatningskampen, omtalt s. 85-86. Der kan ikke være tvivl om, at Larsens manuskript indeholder et historisk set vedkommende materiale, som når langt omkring i tid, rum og emnekreds, og som kunne give os indsigt i idéverden og selvforståelse hos en særegen personlighed fra datiden, en akademisk dannet, standsbevidst vendelbobonde med målbevidste, men uforløste ambitioner som bondefører.

Ebbe Rabjerg, født 1924, har udsendt sine barndomserindringer "En bondedrengets oplevelser. Et tidsbillede", hvad der – i betragtning af hans høje alder – er godt skuldret. Han kunne med fordel have skrevet en passende indledning og afslutning på bogen, så læseren fik lejlighed til at stifte nærmere bekendtskab med forfatteren. Der står således ikke ét ord om, hvem Ebbe Rabjerg er, og hvad han har bedrevet i de 64 år, der er gået siden 1942, det år, hvor han afslutter sin fortælling. Når Rabjergs lille bog fortjener at blive anmeldt her i *Fortid & Nutid*, skyldes det, at den indeholder selvbiografisk stof af almen historisk interesse: barndommen på landet i en periode, hvor den traditionelle, århundredgamle livsform blandt bønderne nærmede sig sin afslutning.

Rabjergs forældre var ejere af gården Bjerglide i Højmark en halv snes kilometer sydøst for Ringkøbing; moderen arbejdede en årrække som skolelærer i Højmark. Ebbe Rabjerg blev født som det 13. barn i familien, og efter ham kom endnu en dreng til verden; fire børn, alle piger, var tidligere døde som spæde. Takket være en blændende hukommelse er Rabjerg i stand til igennem en lille snes afsnit, ét for hvert af årene 1924-42, at skildre opvæksten i denne langt fra atypiske vestjyske familie. Det sker ved hjælp af en lang serie af små episoder, som skildres med en rigdom af detaljer og i et veloplagt og velskrevet sprog. Der er egentlig ikke nogen sammenhæng mellem disse episoder, men ét bestemt tema kommer hurtigt til at dominere fremstillingen: børns vilkår som arbejdstagere derhjemme på gårdene.

At børn på landet allerede tidligt i deres opvækst blev pålagt store arbejdsforpligtelser er ikke noget nyt. Den ene barndomserindring efter den anden omtaler børnearbejdet, ikke mindst hyrdelivet, som regel i positive og idylliserende vendinger. Det er også velkendt, at landbrugets organisationer og dets politiske repræsentanter lovryste børnearbejds pædagogiske og socialiserende betydning, hvilket f.eks. gjaldt ovennævnte Jens Kr. Larsen og ikke at forglemme politikeren J.C. Christensen, selv opvokset som hyrde- og tjenestedreng i Vestjylland.

Ebbe Rabjerg piller nådesløst glorien af denne lovprisning af børnearbejdet på landet. Arbejdet var ifølge ham ikke kun endeløst kedeligt og fysisk nedbrydende, men direkte beskidt og modbydeligt. Hans trang til som barn bare at "nyde livet og traske rundt" fik han aldrig tilfredsstillet. Fra 6-årsalderen blev han pålagt arbejdsopgaver af en art, som langt oversteg hans evner og fysiske konstitution. Hvis arbejdsindsatsen ikke tilfredsstillede faderen, blev drengen straffet med pisk, spark eller såkaldte huskekager, dvs. slag i hoved og i ansigt, foruden naturligvis verbale ydmygelser. De mange eksempler er hårrejsende, nærmest pinagtige, ikke mindst fordi de med Rabjergs egne ord er forsøgt beskrevet uden "selvynk og bitterhed", hvad der stort set lykkes ham. Det er bogens fortjeneste, at den så klart dokumenterer eksistensen af denne form for vanrøgt af børn, selv om det naturligvis ikke har været normen på landet i det 20. århundrede. I Rabjergs tilfælde er årsagen til de utålelige vilkår i første række den mentalt uligevægtige og utilregnelige fader, men man kan heller ikke se bort fra, at der mange steder på landet indtil vore dage har hersket en århundredlang revselseskultur, der alene i kraft af sin blotte eksistens har legitimeret en udbredt vold mod børn. Først i 1997 blev forældres ret til fysisk afstraffelse af børn endegyldigt ophævet i Danmark.

Asger Simonsen

Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensens: Ornamenterede middelalderlige gulvfliser i Danmark. Nordiske Fortidsminder, Serie B, Bind 23. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, København 2005, 226 s., rigt illustreret, 375 kr.

Teglbrændingskunsten kom til Danmark i Valdemarstiden og gav sig udtryk i prægtige bygningsværker som klosterkirkerne i Sorø og Ringsted, kirken i Kalundborg, domkirkerne i Roskilde og Århus samt Dragsholm slots palatium. Her fremlægger forfatterne, der i en menneskealder har arbejdet for Nationalmuseet med arkæologiske kirkeundersøgelser, et stort og ihærdigt indsamlet materiale, der demonstrerer, hvorledes den nye teglbrændingskunst faktisk satte sine allerfineste frugter på datidens gulvflader. Bogens egentlige hovedtekst udgøres af en 30 siders "indledning". Et efterfølgende katalog på 122 sider er opstillet efter flisetyper og produktionssteder, så vidt muligt

kronologisk. Og endelig gør et 52 sider langt "topografisk afsnit" rede for fundstederne i alfabetisk rækkefølge.

Fliserne er af almindeligt moræneler, gerne kvadratiske, rektangulære eller rombeformede i formater op til 24x36 cm. Dekorationen består af stemplede ornament, mønstre, bladværk og dyrefremstillinger, der er presset ned i lerfladen inden påføring af glasur og brænding. I en vis periode har man endog fyldt den indpressede fordybning ud med importeret, hvidt pibeler, som efter brændingen frembringer et fint spil mellem det klart gule motiv og teglets rødbrune grundfarve.

De ornamenterede flisegulve var i høj grad en klosterkunst, der især dyrkedes hos cistercienserne, og som fra klostrene bredte sig ud til de omliggende landsbykirker. Helt centralt stod Sorø kloster, hvor man omkring Hvideslægtens grave har afdækket dele af et gulv med små rombeformede fliser, der kan dateres o. 1170-80. Ved sådanne tidlige gulve brugte man til møttet små og gerne flere træstempler. Det store afsæt i produktionen kom o. 1250, da man lagde fremstillingen mere industrielt an bl.a. ved brug af større træstempler, der prægede hele fliseffloden. Nogle stempler blev brugt så længe, at de blev slidt eller gik i stykker. Det sidste kan man bl.a. se derved, at fliserne af og til bærer aftryk af de søm, der har været brugt til reparation af stemplet!

Sorømunkenes former og mønstre blev tidligt overtaget i Ringsted og Skovkloster (nu Herlufsholm) samt af op imod 50 landsbykirker. Da der her hyppigere har været brugt slidte stempler, formedes det, at småkirkerne har lånt gamle stempler i Sorø. Det fremgår dog, at også en mere uafhængig produktion har været sat i værk. Antager man, at gulvet i en landsbykirke har krævet ca. 4-5000 fliser, bør der i alt være produceret ikke mindre end hen ved 30.000 fliser med hele 25 forskellige Sorøstempler. Her har forfatterne virkelig kunnet afdække et stykke tidlig industrihistorie.

I forhold hertil har fremstillingen i de andre landsdele været minimal og praktisk taget alene knyttet til cistercienserklostre. De jyske fliser i Vitskøl, Tvis, Øm og Løgumkloster har flere fællestræk; og produktionerne har det til fælles, at de stort set ikke er nået ud til landsbykirkerne. De samme forhold gør sig gældende for det skånske Herrevads Kloster. Og går vi nordud i Skandinavien, finder vi slet ingen ornamenterede gulvfliser.

Der var altså tale om et kulturfænomen, der havde sin nordligste blomstring i det danske område. Efter produktionens store blomstring i anden halvdel af 1200-tallet bemærkes en vis nedgang i kvaliteten; og efter 1350 døde kun-

sten ud. Dens sidste udøvere synes sjovt nok at have befundet sig på sjællandske kongeborge som Gurre og Søborg.

Det er i høj grad tale om en materialepublikation, og en meget smuk publikation. Alle fliser er vist både i farvefoto og i bemærkelsesværdige tegninger, der har omsat de mere eller mindre slidte mønstre og figurer i Birgit Als Hansens fine streg. Til præsentationens kvaliteter hører også katalogets supplering med et topografisk afsnit, der gør det muligt behændigt at angribe spørgsmålene fra flere sider. Det fungerer virkelig godt. Lad så være, at man alligevel savner et indeks.

Man kan næsten ikke være bekendt at bede om mere. Og dog. Fra Øm kloster stammer en hel frise af kvadratiske vægfliser med figurscener, der nok nævnes i indledningen, men som ikke får nogen katalogbehandling, da det jo ikke er gulvfliser. Vist så. Men da de ellers på enhver måde svarer til gulvfliserne, havde det været nærliggende med yderligere et lille afsnit eller en ekskurs med 'beslægtet materiale'. Derved kunne også kirkernes få glaserede teglstenspiscinaer (udslagsvaske til liturgisk brug) være kommet med. Og man ville med en forholdsvis beskedne ekstrainsats have kunnet præsentere middelalderens danske flisekunst i sin helhed.

Man kan også savne en egentlig diskussion af dateringerne og den danske fliseproduktions plads i forhold til det sydlige udland. Det er især ærgerligt, fordi man i katalog og noter

fornemmer, at det er spørgsmål, forfatterne har gjort sig mange kvalificerede overvejelser om. For dateringens vedkommende ligger præmisserne åbenbart i ikke ringe grad i Sorø Klosterkirkes gulvkronologi, hvor branden 1247 danner et vigtigt skel. Men hvorfor får vi næppe nok en eneste jävnførelse med det udenlandske materiale?

I betragtning af flisekunstens udspring og særlige blomstring i klostrene kunne man også have ønsket nogle overvejelser om dens stilling som netop klosterkunst. Det gælder internt, hvor mange fliser har netop den type af geometriske mønstre, som cistercienserne foretrak – også til deres glasmalerier – fordi ordensreglen modsatte sig stærke farver og figurativ udsmykning. Og det gælder eksternt i forhold til landsbykirkerne, hvor man længe har diskuteret, hvilken rolle klostrene generelt har spillet for udbredelsen af middelalderkunsten. Her er et sjældent konkret materiale, hvis udsagnskraft man gerne ville se prøvet.

Disse spørgsmål kan blot illustrere, hvor væsentligt et nyt materiale, der nu er blevet tilgængeligt for middelalderforskerne. Af hensyn til de udenlandske er indledningen i sin helhed oversat til engelsk. Derimod har man ikke sat nogen engelsk titel på bogens titelblad, hvilket jo ville have gjort det lettere for internationale 'netsøgere' at finde frem til denne bemærkelsesværdige publikation.

Ebbe Nyborg

Abstracts

Anna Sommer Møller: Burn or Bury? The Debate on Cremation in Denmark ca. 1874-1900, *Fortid og Nutid*, June 2007, p. 82-102.

Cremation is a subject which regularly crops up in the public debate. It made its latest appearance in the autumn of 2006, when the Minister for Ecclesiastical Affairs asked The Ethical Council for its advice on the ethical aspects in connection with utilizing the heat generated by the cremation ovens. But whilst contemporary debate turns on questions about *how* the cremation process should be carried out, the debate in the last decades of the 19th Century raged about *whether at all* cremation should be permitted; this was finally the case in 1892.

The present article charts the 19th Century debate on the question of cremation, which was originally introduced as a medical and hygienic issue, and primarily discussed in medical circles. Gradually, the debate was joined by other groups, and the question was put into other contexts, just as new arguments, particularly of legal and religious nature, were brought in. This development led to conflict and disagreement between the interested parties, and frequently they defined the problem and argued their points of view in ways so different that they found it difficult to agree what it was they disagreed about.

The story about the introduction of cremation is interesting exactly because of the conflicting points of view and the complexity of the debate. A number of central issues in the contemporary social debate were involved, e.g. the question of the relation between religion and modern natural science. For this reason, the story of the early cremation in Denmark can be seen as a mirror, in which various aspects of tradition and modernity were reflected and combined in new ways.

Mie Buus: Hunting as a Subsidiary Occupation in Fishing Communities in the Danish Region of Thy ca. 1880-1950, *Fortid og Nutid*, June 2007, p. 103-115.

Hunting has always mirrored economic and cultural conditions of society, and the hunting, which today takes place in the area of dunes, moors and plantations in the region of Thy, serves recreational purposes and belongs to the more exclusive segment of hunting because of the large stand of red deer in the area. If we go back in time a couple of generations, hunting, as a locally adapted strategy, played a decisive role for survival in this region. In the early 20th Century, west coast fishing in Thy was still too uncertain to base a living upon, and therefore many fishermen supplemented their economy by hunting in the dunes and moors near the sea. The dunes and moors are now facing a new status as a national park, and for this reason it has become topical to look into aspects of the cultural history of hunting in Thy.

For this reason, in 2006 the Museum for Thy and Vester Han Herred undertook a cultural historical study, supported by the Directorate of Cultural Heritage and in cooperation with Thy Forestry District and Agger Hunting Association. The results of this study as well as the present article are based on evidence collected in the form of a number of interviews with old hunters and fishermen in the coastal communities as well as written sources in the form of hunting diaries, merchants' account books and files of poaching trials.

Jens Chr.V. Johansen: *The Weight of History. On the Increasing Size of Historical Theses for the Doctorate, Fortid og Nutid*, June 2007, p. 117-128.

The average volume of a Danish historical thesis for the doctorate has risen considerably over the years. Measured by weight there is a rise from an average 400 grammes per thesis 150 years ago to just under 1,800 grammes today, with a markedly increasing tendency since the 1980s.

This development, which makes the use of a reading desk ever more imperative, corresponds with development in those countries, with which we normally compare ourselves. It has been suggested that the increased volume is due to fiercer competition among the candidates for the doctorate, the desire to display erudition and a greater amount of detail. The present article argues that the use of personal computers bears a heavy responsibility for the swelling of theses, and recommends that the delete button be brought into more frequent use.

Abstracts translated by Jørgen Peder Clausager

Medvirkende ved dette nummer

Mie Buus, f. 1951, cand.mag, projektansat, Museet for Thy og Vester Hanherred, Thisted.

Niels Clemmensen, f. 1945, ph.d., ekstern lektor, SAXO-instituttet, Københavns Universitet.

Henrik Hvid Dalnæs, f. 1974, cand.mag. museumsinspektør, Museerne på Vestfyn

Inga Floto, f. 1937, dr.phil., professor emeritus, Københavns Universitet.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar, Københavns Stadsarkiv.

Karsten Hermansen, f. 1971, ph.d., Søfartsmuseet i Marstal.

Jens Chr. Vesterskov Johansen, f. 1949, dr.phil. ekstern lektor, SAXO- instituttet, Københavns Universitet.

Anna Sommer Møller, f. 1978, cand.mag., undervisningsassistent Danmarks Tekniske Videnscenter, DTU og AC-fuldmægtig, IT-universitet, København.

Ebbe Nyborg, f. 1950, cand.mag., redaktør, Danmarks Kirker.

Asger Simonsen, f. 1943, cand.mag., Tarm.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen. En udførlig forfattervejledning findes på tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk – nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler bør ikke være længere end 20-25 A 4-sider og bedes skrevet i pkt. 12 med halvanden linies afstand. Debatindlæg bør ikke være på over 10 sider. Alle artikler forsynes med en kort manchete, hvori artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Desuden skal artiklen/debatindlægget være forsynet med en kort forfatterpræsentation.

Gældende retskrivning skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendte, bør forklares første gang de optræder.

Citater sættes med citationstegn og i kursiv. Er citaterne hentet fra fremmedsprogede værker, oversættes de til nudansk, evt. med en henvisning i en fodnote til, at det er forfatteren som har foretaget oversættelsen.

Artikler bør – så vidt muligt – være skrevet i Microsoft Word.

Notehenvisninger foretages ved tal, som sættes højt hævet over linien, og altid efter evt. tegnsætning. Noterne sættes som fodnoter nederst på siden i en mindre punktform og uden linieskift mellem noterne. Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og det anvendte kildemateriale.

Forfatteres navne og titlerne på den anvendte litteratur skrives altid fuldt ud første gang de nævnes. Herefter kan der foretages forkortelser og henvises til den note, hvori den fulde reference optræder. *Fortid og Nutid* anvender ikke litteraturoversigter.

Artiklerne forsynes med illustrationer. Det er op til forfatteren at komme med et udspil til, hvilke illustrationer der skal benyttes. Ligger man selv inde med billedmaterialet kan der, ved artiklens fremsendelse, medsendes en fotokopi af illustrationerne med reference til, hvor originalen findes og hvorledes den kan rekvireres eller evt. scannes fra originalmaterialet.

Indhold

Artikler

- Anna Sommer Møller: Debatten om ligbrænding i Danmark ca. 1874-1900..... 83
Mie Buus: Jagt som binæring i fiskersamfund i Thy ca. 1880-1950..... 103
Jens Chr. V. Johansen: Historiens Vægt. Om Historiskedisputaters tiltagende størrelse..... 117

Afskedsforelæsning

- Inga Floto: Skam, Skyld og Straf 129

Debatanmeldelse:

- Peter Henningsen: *Søren Bitsch Christensen* (red.): *Den klassiske købstad*..... 139
Niels Clemmensen: *Peter Henningsen: I sansernes vold*..... 147

Anmeldelser:

- Thomas Thomsen: *Fynske skillingsviser*. (Henrik Hvid Dalnæs)..... 153
Günter Weitling: *Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920* (Karsten Hermansen)..... 153
Vibeke Binder: *En pioner fra Vendsyssel: landmand, jurist og politiker Jens Kristian Larsen, 29. august 1840 – 16. december 1926, Ulsted, Aalborg, København, Hjørring: en biografi*. (Asger Simonsen)..... 154
Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensens: *Ornamenterede middelalderlige gulvfliser i Danmark*. (Ebbe Nyborg)..... 156

- Abstracts..... 158

- Medvirkende ved dette nummer... 160